I

В невеличкім, чистенькім і зо смаком прибранім салонику дві дами заняті живою розмовою.

Обі однакових літ, однакового показного росту, обі вродливі, в цвіті віку, обі вбрані добірно і зо смаком. Говорять між собою інтимно, інколи мимоволі понижуючи голос до таємного шепоту, хоч ані в салонику, ані в сусідніх покоїках, ані в сінцях нема й душі живої.

Одна з них, розкішно розвита брюнетка з блискучими чорними очима, з цвітом молодості і здоров'я на повних рум'яних щоках, на чудово викроєних малинових устах, з маленькою ямочкою на круглому підборідді, що надавала їй вираз жартовливої молодості і невинності, — се, очевидно, пані дому. Ніхто би по ній не пізнав, що їй 28 літ, що вона мати двоїх дітей, котрі ходять уже до початкової школи, — так молодим, свіжим і непочатим видається її лице, вся її еластична, дівоча і чаруюча постать. В простім, а проте дорогім і елегантнім домовім убранні вона дуже живо занята тим, що "робить порядок" у салонику: знімає полотняні футерали з м'яких коштовних меблів і з золочених рам дзеркал та образів, уставлює симетрично статуетки та оздобну посуду на комоді, придивлюється і примірює, де би найкраще стояти букетам з живих цвітів, що, настромлені в делікатні вазоники з золоченого скла, розливають сильні пахощі на ввесь салоник. Упоравшися з сим, підбігла до невеличкого, перламутром викладеного столика і накрутила старосвітський металевий годинник, що довгий час без діла дрімав під хрусталевим клошем. Одним словом, молода пані "виганяє пустку" з сього салоника, котрий, очевидно, чимало часу стояв пустий, запертий. В коминку тріщить і гуде веселий огонь, що звільна оживлює, огріває заморожене повітря салоника, немов достроює його до оживлених рухів, цвітучого лиця і розіскрених очей пані дому.

— Але ж, Юлечко, — говорить вона дзвінким, дивно проймаючим голосом, — не роби ж мені тої прикрості, роздягнися, присядь на хвилечку! Я занята, се правда, але так... знаєш, така вже моя вдача, що ані хвилі не можу дармувати. Я би се могла і по обіді зробити, ну, але знаю, що ти мені сього за зле не приймеш.

— Що ж, знов, Анельцю! Адже ж власне задля того...

— Ні, ні, не кінчи, не говори мені нічогісінько: задля сього чи задля того! — перебила їй господиня, притулюючи їй свою білу, пухку, маленьку ручку до уст і силою втискаючи її на крісло. — Коли вже ти прийшла до мене, то напевно знаю, що не без причини. І добре зробила, що власне тепер прийшла, — додала по хвилевій мовчанці, під час котрої її приятелька знімала капелюх. — Мариня пішла до міста, діти ще в школі, можемо поговорити свобідно.

— Але твій чоловік, — з виразом якогось заклопотання промовила друга дама, — адже ж він сьогодні має приїхати, не правда?

— Власне, власне! — живо відмовила Анеля, — але аж вечором. Антось писав мені з Перемишля, що мусить там іще полагодити якісь формальності.

— Ну, то добре, коли так! Я думала, що зрана приїде, тим поїздом, що власне о дев'ятій надійшов.

— Що ти мовиш! — скрикнула Анеля з жартовливим обуренням. — Тепер уже пів до одинадцятої. Якби був тим поїздом приїхав, то вже би давно був у мене. О, я його знаю! Він би не видержав так довго.

Уста і очі її заблисли при тих словах напівжартовливим, напіврозкішним усміхом.

— Ах, так! Без сумніву! — сказала Юльця. — Вспокоюєш мене цілковито. А щоби перейти на те, що я тобі мала сказати, — додала, мимоволі понижуючи голос,— то... може, воно й нічого, може, се так тільки... Але ти знаєш, яка моя натура. Нехай що-небудь найменше, я зараз перелякаюся так, що крий боже.

Вираз її лиця, її очі і ціла її подоба, бачилось, потверджували правду тих слів. Все в ній проявляло ненастанний внутрішній неспокій, і то не хвилевий, але якийсь органічний, вроджений, що плив з недостачі рівноваги між поодинокими силами її душі, між чуттям і волею, між бажаннями і спосібністю до їх заспокоєння. Хоч ровесниця Анелі, хоч не менше від неї вродлива і одягнена в елегантний візитовий стрій, вона все-таки виглядала о яких десять літ старшою від своєї товаришки. її величезні русяві коси, обвиті довкола голови, бачилось, пригнітали те низьке чоло, порисоване вже легенькими морщинками, те бліде, дрібне, доцвітаюче личко з блискучими очима, що раз у раз бігали неспокійно. Коли говорила, кінчики її уст тремтіли судорожно, а в руках м'яла раз у раз напарфумовану батистову хусточку. Хто їй ближче приглянувся, той мусив достерегти, що не любила ніколи довший час спочивати очима на однім предметі, що часто якось мимовільно, з привички, озиралася, щоби її не підслухував, і так само часто машинально поправляла складки своєї сукні. Навіть в тих хвилях, коли сміялася, коли слова рвучим потоком плили з її уст, — навіть в тих рідких хвилях видно було якийсь вираз терпіння і тривоги на її лиці, щось таємне і принадливе, мов загадка, а глибоке, мов гірське озеро.

— Аякже, аякже! — з усміхом щебетала Анеля, винімаючи з комоди велику срібну тацю з емальованими на ній головками ангеликів. — Що би то було, якби моя Юлечка не мала раз якогось страховинного прочуття, не переживала смертельної тривоги! Ну, ну, вспокійся, моя любочко, і скажи, яким прочуттям ти знов мучишся?

— Жартуєш, Анельцю, — сумовито відповіла Юльця. — Щаслива ти, що можеш жартувати! Такий уже, видно, твій темперамент. Як я тобі

завидую його! Ах, а я!.. Ну, але сим разом, люба моя, не в прочуттях діло. Боюся дуже, щоб не було щось геть гіршого!

Легенька хмарка пробігла по лиці Анелі. Зупинилася на середині покою, несучи тацю, щоб поставити її на столі, і пильно зирнула в лице своєї товаришки.

— Хочеш мене занепокоїти! — сказала і додала з усміхом:— Не знаю, чи се тобі вдасться. Знаєш, у мене нині щасливий день: муж по п'ятилітній неприсутності вертає до мене зі служби. Ну, так що ж там таке, говори!

— Бійся бога, Анельцю, — скрикнула Юльця. — Як ти можеш таке говорити! "Хочеш мене занепокоїти!" Хтось би міг собі подумати, що я завидую тобі родинного щастя і бажаю його затроїти!

— Хто знає! — сміючись вимовила Анеля. — По вас, старих самотницях, усього сподіватися можна.

І поставивши тацю на столі, принесла велику коробочку і висипала з неї на тацю купу різнобарвних карток, візитових білетів з бажаннями, запросинами і запитами, а потім супокійно, систематично почала розкидати по таці ті докази сердечного, рухливого і обіймаючого широкі круги товариського життя. З правдиво жіночою грацією розкидала їх так, що в тім ніби неладі видно було певну провідну думку, навіть певне невинне кокетство.

Юльця сумовито похитала головою.

— Встидайся, Анельцю, встидайся, що можеш щось подібне подумати про свою приятельку! Ні, на се я не заслужила!

— Ну, але що ж там маєш? Що там дусиш у тій прекрасній головці? — сказала Анеля, цілуючи її в лице, а потім в чоло, а відтак сідаючи побіч неї. — Я готова зі своєю роботою. Тепер говори!

— Я вже сказала тобі, — мовила Юльця, беручи її за руку і похиляючи очі вниз, мов який влюблений хлопчина, — сказала вже тобі, що се все, може, й не значить нічого. Стілько разів уже ми непотрібно тривожились... відколи ми розпочали сей нещасний інтерес...

— Ах, то, певно, знов Штернберг! — скрикнула Анеля.

— Розуміється, що не хто, як він. Смійся з мене, Анельцю, але мене раз у раз мучить прочуття, що той хитрий жид наробить нам іще великого клопоту.

— Смійся з того! — рішуче відмовила Анеля якимось зміненим, твердим голосом, голосом купця, що певен своєї добре обдуманої купецької комбінації. — Що він нам може зробити? Камінь, котрий хотів би звалити на наші голови, попередусім розтовк би його самого, а нас — хто ще знає. Ні, Юлечко, з того боку я безпечна, з того боку не боюся нічого.

— Ах, люба моя, — відказала Юльця, — ніколи чоловік не може так обезпечитися! Не раз найменша дрібниця, непередвиджений припадок може попсувати найкращі замисли.

— Ха-ха-ха! — зареготалася Анеля сріблистим сміхом. — Але ж се ми знали з самого початку, моя Юлечко! Хто вовка боїться, нехай у ліс не йде. А тим часом бог дав, що досі нас вовки не з'їли. Аж тепер, коли ми вже майже зліквідували свій інтерес, коли всі акти зложено до архіву, а кінці вкинено в воду... Ні, Юлечко, поглянь на мене! Котра з нас більше ризикувала? Котра могла більшої страти лякатися? Признаєш мені, певно, що я. А все ж таки, раз зважившися приступити до вашої спілки, я стояла сміло на своїм становищі, робила все, що тільки ми признавали

потрібним, і ані разу — правда? ані разу я не завагувалася. Ну, скажи, чи не правду говорю?

— Героїня з тебе, моя Анельцю, о так, правдива героїня! Ще від дитинячих літ, від шкільної лави любила я тебе за те, подивляла тебе за те. Ах, і тепер тебе подивляю і завидую тобі твоєї незламності. Але признай, моє серденько, що і я не була перешкодою в цілій справі, що і я експонувалася і наражувалася, — ох, та й ще й як! Адже ж увесь план був мій. Добір спільників і агентів — мій, Нав'язання зносин — моє. Я була душею цілого предприємства, не правда? А коли я раз у раз тривожилась, раз у раз остерігала, коли я не раз навіть видумувала небезпеченства тамо, де їх не було, то адже ж і се не вийшло нам на шкоду.

— Противно, Юлечко, противно! — живо мовила Анеля, знов її цілуючи. — Ну, але скажи ж, мій сторожовий журавлику, які се там чорні точки ти добачаєш на видокрузі?

Замість відповіді Юльця виняла з кишені пом'яту телеграму і подала її Анелі.

— Телеграма! — скрикнула Анеля, трохи зачудувана, і поспішно розвинула пом'яту картку. — З Філіпополя! Від Штернберга! А він у Філіпополі що робить?

А потім звільна, майже напошепки, прочитала оцих кілька слів, що містилися в телеграмі:

"Komme mit Orient-Expresszug. Schicke weiteres Telegramm aus Budapest. David"*.

Анеля поблідла. Сиділа недвижна, і пальці її, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно, і телеграма випала з її руки на коліна. Погляд її напружився, зіньки очей розширилися. Гляділа перед

себе, не бачачи нічого, гляділа в нутро своєї душі, шукаючи чогось, що помогло б їй розв'язати загадку, заключену в тій скупій на слова, та, очевидно, грізній телеграмі. Вкінці, не находячи нічого, звільна обернулася до Юльці.

— Що ж се значить? — запитала.

— Хіба ж я знаю? Чую тілько...

— Покинь ти ті свої чуття! — майже гнівно перебила їй Анеля. — Чому він виїхав з Константинополя?

— Отсе ж то, власне, питання!

— Пощо їде орієнт-експресом? Видкося, що дуже йому пильно.

— Отсе ж то, власне, мене тривожить!

— Пощо їде на Будапешт? Чого йому там треба?

— Загадка цілковита.

— Чому не телеграфує виразно, що сталося?

— Видко, що не чується безпечним.

— Так що ж там могло статися?

— Отсе саме головне.

— Ні, не се головне. Коли сталося що-небудь неприємне, то важно також знати, де саме сталося: чи в Константинополі, чи, може... А!

В тій хвилі сталося щось зовсім незвичайне, несподіване, щось таке, що з елементарною силою вірвалося до сього тихого салоника, з лускотом розтворивши його двері, впало досередини серед бовдурів холодного повітря, сильно піддуло огонь в коминку, так що палаючі поліна затріщали і горючі вуглі повискакували геть насеред покою, мов метеори, сполошило обох дам, попхнуло Анелю насередину і вхопило її в якийсь скажений вир, в котрім нічого не було видно з-поза сивого морозового облака, тільки чути було огнисті поцілуї, оклики: "Антось!", "Анеля!" і вкінці довге, сердечне хлипання, перериване спазматичним реготом.

II

— Антось! Недобрий хлопчик! Як же ти міг зо мною так поступити! Пишеш, що вночі приїдеш...

— Я вирвавсь у них! Вирвався швидше, ніж надіявся. І ось я тут! тут! тут!

І Антось покривав поцілуями руки, груди і уста своєї жінки.

— Та коли ж ти приїхав?

— О дев'ятій.

— І тілько тепер приходиш?

— Служба, Анелечко, служба! Треба було людей запровадити до касарні і здати рапорт у генеральній коменді. Добре, що й так швидко я упорався.

— Недобрий хлопчисько! Недобрий хлопчисько! — віддувши губки, повторяла Анеля, б'ючи його по руках, що ними Антось обнімав її гнучкий стан, притискав до своєї груді.

Той "Антось", або "хлопчисько" — се був високий, крепко збудований мужчина літ около сорока, з рідким уже, злегка шпакуватим волоссям, з рудавими вусами і такими ж баками, при шаблі, в зимовім військовім плащі і в мундирі капітана австрійської піхоти. Лице його, невважаючи на признаки великої втоми і тільки що відбутої далекої подорожі, дихало здоров'ям. В сивих очах виднілася доброта і лагідність, хоч бистрі і певні рухи свідчили про військову дисципліну, що ввійшла, так сказати, в кров і нерви.

Капітан Антін Ангарович вертав власне з Боснії, де пробув цілих п'ять літ у військовій службі. Відкомандирований туди з одним із перших відділів окупаційного війська, він мав участь у всіх бійках і перестрілках, серед яких доконано окупації і пацифікації того краю, відзначився при здобуванні Сараєва і пізніше кілька разів у боях з бандами "гайдуків", що волочилися по краю, авансував з поручника на капітана, лишився добровільно ще три роки в військовій службі в Боснії з огляду на вищу плату і обіцяний йому дальший аванс, і, власне, по п'ятилітній неприсутності вертав назад до Львова, на лоно своєї сім'ї. Його приділено до львівського гарнізону, при найближчім маєвім авансі його мали іменувати майором, а се значило пенсію, що сяк-так забезпечить прожиток і будущину його сім'ї. Найсміліші, найгарячіші його бажання близькі були до здійснення.

— Так ось ти мені! ось ти мені! мій найдорожчий скарбе! моє золото! життя моє! По тільких літах, по тільких трудах, по тільких небезпеках! — приговорював капітан голосом, уриваним зі зворушення, все ще тулячи в своїх обіймах жінку, що раз хлипала з плачу, то знов вибухала сміхом. — Тепер я твій, тепер ніщо нас не розлучить.

І обоє, сплетені раменами, сіли на софі.

Тільки тепер капітанів зір побачив Юлію, що, стурбована і збентежена, стояла, не знаючи, що їй почати, і, очевидно, бажала б була нечутно і незримо вифуркнути з сього щасливого гнізда.

— Halt, Regiment!* — весело скрикнув капітан. — А се хто? — запитав, обертаючися до жінки.

— Ах, я й забула представити тобі — Юльця Шаблінська, моя товаришка ще з пансіону. Юлечко, сей нечемний хлопчисько, — бачиш його? — з тими поганими вусищами, се є той Антось, про котрого я тобі наторохтіла повні вуха.

Юлія злегка відклонилася і зачала пришпилювати до волосся капелюх.

— Herstellt* — крикнув капітан. — Положити капелюх! Сюди, на стіл! Сідати! Приятелька моєї жінки мусить бути й моя приятелька. Приятеля я, мабуть, визвав би на шаблі, але приятельку взиваю, щоби лишилася з нами на обід.

Юлія, очевидно, ще дужче заклопотана, держала капелюх у руці і не знала, на яку ступити.

— Пане капітане,— промовила нарешті,— дякую за ласкаві запросини, але сьогодні у панства такий день, що моя присутність буде зовсім не на місці. Справді...

— Gilt nichts!* — відрубав капітан жартовливо грізним голосом. — Сьогодні я в такім настрої, що міг би обняти і цілувати весь світ, і оту стару жидівку, що на Зарваниці продає варений біб.

— Fi donc!* Антосю! — перервала Анеля, даючи йому кляпса по рамені.

— А нехай мене твоя приятелька не визиває на одвертість! — відмовив капітан. — Скажи їй, витолкуй, що у мене нема ніяких викрутів, що опозиції не терплю. Слово сказалося, і клямка запала. Панна Юлія лишається з нами на обід і по всьому.

— Ха, ха, ха! Але ж вона не панна! Бачиш, і висмикнулася тобі з-під-твойого слова.

— Не панна? А що ж вона таке?

— Чудесно б ти їй прислужився, якби вона для твоєї вподоби мала лишитися старою панною.

— Не люблю старих паннів. Значить, вона замужня. Тим ліпше. Задержимо її тут, поки нам її муж екзекуції не надішле.

— Але ж ти знов зловився на полову, старий воробію! Пані Юлія вдова.

Лице капітана виявило велике комічне розчарування.

— Вдова? Ненавиджу вдів. Вдови — сови, се птахи, що ворожать лихо. Чи хоче вдова йти додому? — запитав, обертаючися до Юлії.

— Думаю, що пан капітан... — почала Юлія, все ще вагаючися, чи має пришпилити капелюх до голови, чи покласти його на столі.

— Але ж з паном богом! з паном богом! — перервав їй капітан, а потім, зірвавшися з софи, чемно поміг їй надіти плащ, взути калоші, віднайшов її парасольку і, стискаючи в своїх могучих долонях її дрібну ручку, мовив поважно:

— Даруйте, пані, отсе жартливе привітання. Дуже жалую, що пані не були ласкаві лишитися, але таки бачу, що ваша правда. Сьогодні я справді був би неможливим у чужім товаристві. Чи ви, пані, не гніваєтеся на мене?

— Але ж, пане капітане! — протестувала пані Юлія.

— І відвідаєте нас, пані? — З найбільшою охотою.

— Але незабаром! Завтра!

— Коли мені тільки час позволить.

— Ніяких "коли"! Ніяких "коли"! Коли, пані, завтра не прийдете, то буду се вважав знаком, що гніваєтеся на нас.

— Але ж, пане капітане! Відки така думка?.. Прощаючися з панею Анелею, Юлія шепнула їй до вуха:

— Якби що-небудь було, то забіжу ще сьогодні вечором.

Анеля поцілувала її і випровадила за двері.

Капітан тільки тепер скинув плащ, відіп'яв шаблю і силкувався вспокоїтися після могучого вибуху чуття. Та се не було так легко. Сів на фотелі, трібував розглянутися по салоні, та предмети скакали йому поперед очима, зливалися в якусь сіру масу, покривалися рожевим туманом, видавали якийсь чудовий гук, що сильно дуднів у його серці, живіше поганяв кров у жилах. По кількох секундах капітан схопився з фотелю, пройшовся кілька разів по салонику, а коли Анеля вернула з коридора, він в тій хвилині вхопив її в обійми і почав покривати поцілуями її уста, очі, чоло і волосся.

— Але ж, дитино, задусиш мене! — пестотливо кричала Анеля. — Ну, так і видно, що з гарячішого клімату вертаєш. Давніше ти не був такий огнистий.

— Гніваєшся? — шепнув капітан, щасливий, з запаленілим лицем, держачи її за рамена і зблизька заглядаючи в її чудові огнисті очі.

— Певно! — відповіла жартливо Анеля, закручуючи його вуси, а потім, легесенько сіпнувши, посадила його на м'якій софі і, сівши на його колінах і обнявши його за шию і опираючи свою голову на його рамені, мовила: — Ну, але розповідай же мені, як тобі там поводилося? Як ти там жив? Як бідував? Адже ж ти й бідував, правда?

— О, не раз! Бували дні... Ну, та що там тепер про се згадувати, коли я тут, при тобі, при дітях...

І урвав. Тільки тепер із уст його вирвалось слово, що його без відома вже від кількох хвиль шукав у своїй пам'яті, розворушеній і обезсиленій напливом різнородних почувань.

— Анелько! — скрикнув з виразом справдішнього переляку на лиці. — А се що значить? Де діти?

— Ха, ха, ха! — засміялася Анеля, любуючися тим виразом його лиця. — Отсе мені батько! Півгодини вже сидить дома і зовсім забув, що має діти, забув навіть спитати, що з ними діється! Ха, ха, ха!

— Анелько, бійся бога! — благав капітан. — Не муч мене, а скажи, де вони?

— Пст! Тихо! — шепнула Анеля, прикладаючи палець до уст.

— Тихо? А се чому?

— Бо дітей побудиш. Ось тут у сусіднім покою вони сплять у колисочках. Власне перед твоїм приходом поссали по фляжечці молока...

Капітан уже схопився, щоби бігти до сусіднього покою, та голосний, непогамований сміх, яким вибухла Анеля, зупинив його в розгоні.

— Ах ти, легейдо, легейдо! І ти справді думав, що твої діти ще фляжечки ссуть, що все ще такі самі, якими ти їх лишив? Фе, встидайся, ти, стара дитино! Твої діти в школі.

— В школі? — скрикнув капітан, не тямлячи себе з радості. — А се відколи?

— Від осені.

— Як то, і ти мені нічого про се не писала?

— Ще чого не стало! Розсудливий батько і сам би сього догадався, що дітям уже пора до школи, а такий легейда, як ти, може потішитися несподіванкою.

Замість відповіді — нові обійми, нові поцілуї.

— Значить, обоє в першій класі! — радісно мовив капітан.

— Дуже перепрашаю, бо в другій, — строго відповіла Анеля. — Цесі вже шість літ минуло, а Михасеві на осьмий поступило. Я не хотіла надто вчасно засаджувати їх за книжку, та проте початків навчила їх сама, так що обоє принято відразу до другої класи. А як хороше вчаться! Учителі не можуть їх передо мною нахвалитися.

— Ти моє золото! Ти моє щастя! Ти моя мамочко дорога! — шептав капітан, притискаючи її до грудей.

Та нараз затих. Сльози, гарячі сльози несказанного щастя бризнули з його очей. Кинувшися на софу і закривши лице руками, він хлипав, як мала дитина, коли тим часом Анеля новими пестощами силкувалася його вспокоїти.

Не швидко їй се повелося, поки несподівана пригода не довела його знов до рівноваги. Отсе бачиться йому, що крізь якийсь м'який рожевий туман радісного зомління, в якім він поринав десь глибоко-глибоко, неначе шпарка ластівка, летить до нього щось таємне, загадкове, невиразне і нараз ось тут коло нього розпливається в гомін, у солодку музику, що не мелодією, а словами долітає до його слуху.

— Мамо, а се хто плаче? — гомонять ті слова.

Капітан помалу підводить голову, обертає зір у той бік, відки почув голос. Дві пари чорних блискучих дитинячих очей, наполовину цікавих, а наполовину зачудуваних, вдивляються в нього. Ті очі роз'яснюють і оживляють два дитячі личка, кругленькі, рум'яні, чудово хороші. Хвилю стоїть загальна мовчанка. Дитячі сердечка б'ються живо-живо, прочуваючи, що тут робиться щось незвичайне. Мати одним закоханим поглядом обіймає батька й дітей, а батько... Слова завмерли у нього на устах, духу в грудях не стало, а коли вкінці отямився, коли вхопив обоє дітей у свої обійми, коли їх цілував, і пестив, і обливав слізьми, то одно тільки слово міг вимовити і раз у раз повторяв те слово, оскільки лиш йому вистарчало часу між обіймами і поцілуями:

— Бачиш! Бачиш! Бачиш!

— Діти, адже се ваш татко! Бачите його? — крикнула мати.

Коли нарешті капітан випустив хлопчика зі своїх обіймів, сей станув перед ним і, вдивляючися в нього, промовив поважно:

— Так се ти наш тато?

— Ах ти, невірний Томку! — скрикнув капітан. — А се по-якому? Не віриш мені? Чи маю тобі се доказувати?

— А чого ж ти плакав? — питав Михась. Капітан розсміявся.

— А того, — відповів, — що, прийшовши додому, я не застав ані тебе, ані отсеї панночки.

— То ти за нами плакав? — запитала Цеся, що й оченят своїх не зводила з батька, сидячи у нього на колінах, і ось-ось готова була заплакати.

— Ми були би тебе дожидали, — розсудливо мовив Михась. — Учитель був би мене пустив зі школи, якби я був знав, що ти приїдеш.

— Як же се? То ти не знав, що я маю приїхати?

— Знав.

— О, ми давно знали, — підхопила Цеся. — Мама день у день говорила нам про тебе.

— Ходи, покажемо тобі в нашім покоїку табличку, що на ній ми вичислювали, кілько ще днів лишається до твойого приїзду, — додав Михась.

— Та ось тітка Юля збаламутила нас.

— Я се знав, що вона нас одурить. І так се напевне говорила, що татко аж уночі приїде! Недобра та тітка Юля!

— Що се за тітка? — спитав зачудувавий капітан.

— Адже ж ти бачив її перед хвилею, — промовила Анеля.

— Ага, тота — твоя приятелька! Значить, вона часто буває в нашім домі?

— О, день у день! — підхопила Цеся. — Чекай, покажемо тобі, яких нам забавок понадаровувала. Мені прекрасну ляльку.

— А мені найбільше кармельків дає, — сказав Михась, — але я її не люблю.

— Чому? — поважно запитав капітан.

— Бо все мені щось такого наговорить, а потім покажеться, що се неправда.

— Ну, чекай, ми її покараємо! Як вона сміє тебе дурити! — мовив батько з комічною повагою.

І почалася розмова — ота люба, весела, розкішна гутірка в родиннім кружку, розмова ні про що, а притім займаюча, свіжа для духу і серця, розмова, при котрій мозок спочиває, нерви дізнають лагідних, приємних зворушень, око впивається видом любих лиць, підхапує кожду зміну виразу, найдрібніший рух коханих істот, а душа в кождій дрібниці знаходить нове таємне джерело розкоші.

Нараз капітан схопився на рівні ноги і, своїм звичаєм перескакуючи з веселого тону в страшенно розпучливий, скрикнув:

— Пропав я! Нещасливий! Уже по мені! Вже мене нема! Діти аж поблідли з переляку. Михась ухопив батька за руку, немов хотів захистити його від якоїсь грізної небезпеки.

— Що тобі таке? — запитали всі разом.

— Я забув про найважнішу річ! — лементував капітан.

— Про яку?

— Адже ж я для вас із Боснії попривозив усякі подарунки.

— А де ж вони? — запитала Цеся.

— В саквояжі.

— А де саквояж?

— У Грицька.

— Се що за Грицько?

— Мій вояк. Мій слуга.

— А де ж він?

— Отож власне сього не знаю. Певно, десь пропав, утік, дезертував і саквояж узяв із собою.

Цеся заломала рученята з розпуки, але Михась, усе ще держачи батька за руку, вдивлювався пильно в його лице, бажаючи зміркувати, чи він жартує, чи направду се мовить.

— Се не може бути! — сказав вкінці рішуче і, пустивши батькові руку, побіг до передпокою. Не минула й хвилина, а з передпокою роздався його радісний окрик:

— Є саквояж, є!

І, показуючи голову крізь відхилені двері, сміючися сердечно, він кричав до батька:

— А бачиш! Є саквояж! І пощо було нас лякати?

— А Грицько є? — питав капітан.

— Грицька нема.

— Як-то нема? Шукай добре, він там десь мусить бути коло саквояжа.

Привикши до послуху і не бачачи жартливого відтінку на батьковім лиці, хлопчик цофнувся від дверей і щез у передпокої. Всіх очі з напруженням, повним таємної веселості, обернулися до дверей. По хвилі показався Михась розчарований, з докором позираючи на батька.

— Пощо жартуєш? — мовив. — А от Грицька нема.

— Нема? Ну, а як ти думаєш, де він може бути? Михась думав, та нічого не міг видумати.

— Ну, чекай, стрібуємо його покликати. — І, вийшовши до передпокою, капітан, вихилившися крізь двері, кликнув могучим голосом:

— Грицьку!

В тій хвилі дався чути якийсь лускіт і стук важких кроків, і, заким діти здужали отямитися, показалася в дверях здоровенна, по-військовому вбрана фігура Грицькова.

— Мельдую покірно, пане капітане, що я є.

— А де ж ти був?

— Мельдую покірно, в кухні.

— А що робив?

— Мельдую покірно...

— Не мельдуй, говори попросту! Що робив?

— Насамперед сидів на лавці, потім приніс води, потім урубав полін, потім... потім сидів на лавці.

— А хто велів тобі се робити?

— Там така Мариня є, пане капітане. Дуже остра шаржа. Ще остріша, ніж пан фірер Фухтіг.

Пані Анеля приснула сміхом, чуючи ті слова, та капітан з найповажнішим у світі лицем екзаменував Грицька далі:

— Значить, недобра особа?

— Як оса.

— А горівку пив?

— Пив, пане капітане.

— А чим закусив?

— Хлібом і смаженою ковбасою.

— А хто тобі се дав?

— Та вона... та сама Мариня.

— То мусить бути добра особа?

— Як рідна мати, пане капітане!

— А ти сварився з нею?

— Сварив, пане капітане.

— А перепросився вже?

— Вже, пане капітане.

— Ну, йди ж тепер і запитай її, чи швидко буде обід, бо ми вже голодні.

— Слухам, пане капітане!

І, салютуючи, Грицько по-військовому зробив півоборот наліво. Та, заким іще рушив до кухні, відчинилися супротилежні двері салоника і показалася в них Мариня, просячи панство на обід. Грицько обернувся, плюнув і, мурмочучи: "Се дідько, не дівчина!", пішов до кухні.

III

Обід був скромний, а проте протягся досить довго. Хоча капітан з дороги приніс досить заострений апетит, та тепер їсти не міг. Ситий був своїм щастям, тою теплою, погідною, тихою і такою оживленою родинною атмосферою, про котру марив там, на гірських бівуаках, серед босняцьких скал, у сльотах, і спеках, і невигодах табірного життя і пізніше в монотонній і сто разів скучнішій гарнізонові службі. Те щастя, далеке й бажане, видавалось йому тепер сто разів любішим, сто разів чарівнішим, ніж його мрії. Лиця, постаті, голоси, слова дітей завершили той могучий чар. Від'їжджаючи, він покинув їх майже немовлятами,

крикливими, що часто плакали і причинювали родичам багато клопотів та невигод. Він тямить, що тоді в глибині душі навіть рад був подекуди, що може вирватися з тої "дитинярні", як звав своє помешкання. І в мріях його діти не грали видної ролі, блукали десь мов бліді тіні; він думав про них більше розумом, теоретично, та не любив їх так, як любиться живі, близькі серцю істоти. А тепер! Сам вид тих двох істот, у котрих він чув частинку себе, всього себе — тої гнучкої дівчинки з голубими очима і попелястим шовковим волоссям, що в її лиці він пізнавав свої власні риси, та без порівняння ніжніші, благородніші, що кождий її рух наповнював його мимовільним подивом,— вид того хлопчика, так непохожого на сестру, а так дивно подібного до матері, з виразом енергії на круглім лиці і на устах, резолютного і бистрого в рухах і з деяким відтінком дитинячого юмору в словах, — той вид спинював йому віддих у грудях, наповняв його ненастанним восхитом. Сей восхит іще вбільшав його любов і пошану для жінки, для тої женщини, не тільки чарівно вродливої, але також залізного, неподатливого характеру та високої інтелігенції, що, полишена сама, з невеличкої половини його пенсії, яку міг їй посилати місячно, зуміла вижити, вдержати дім і так славно виховати дітей. Що були добре виховані, розумно, свобідно, без неволення їх дитинячої вдачі, що на розвиток їх інтелігенції, їх характеру і їх тіла змалку пильно вважала, се видно було з кождого їх руху, з кождого слова.

Всі ті спостереження, почуття і уваги куйовдилися в капітановій голові, майже пригнітаючи його ум і тільки постепенно, по черзі доходили до повної його свідомості. А проте він чув себе незвичайно підохоченим і оживленим. Розмовляв, жартував, розповідав і уривав, сміявсь і їв, і очей не зводив із жінки й дітей. Бачилось, що в тій хвилині він хотів скупити в собі й пережити все те, що занедбав за так довгі роки.

Аж по обіді почув деяку втому. Природа почала допоминатися свойого права, перенатужені нерви почали відмовляти послуху, бажали спочинку.

— Хочеш лягти, Антосю? Заснеш на чверть годинки? — спитала жінка.

— О, ще чого не стало! Ти по чім таке думаєш?

— Бачу по тобі, що ти втомлений. Іди, я тобі покладу подушку на софі.

— Та я ж не хочу! Щоти думаєш? Чи ж я засну тепер?— боронився капітан, котрому якось соромно було лягати й спати в таку хвилю.

— Заснеш, заснеш! — говорила лагідно та енергічно Анеля. — Ти втомлений. Ходи! Зрештою, що тут з тобою балакати? Тут моя команда і я наказую. Allons*, марш!

— Га, коли вища інстанція так каже, то годі! — сказав капітан і, поцілувавши дітей в чоло, а жінку в обі руці, пішов за нею до покою, де вже його ждала вигідна софка, вкрита білим простиралом, з подушкою в головах.

— Не роби церемоній, дитино! — сказала жінка. — Ляж і спи. Я позамикаю, щоби тут ніхто тобі не перешкоджав. А якби тобі було чого треба, то задзвони.

І вийшла, гарна, легка, як сонний привид, а її слова були такі спокійні, свідчили про таку гармонію її душі, що самі одні впливали освіжаюче і вспокоюючe на все її окруження.

Капітан іще стояв, слідячи очима за її постаттю, а коли щезла, зложив руки, як до молитви, і промовив:

— Боже! Чим я заслужив собі на те, що ти посилаєш мені стілько щастя? Я, правда, терпів немало в своїм житті, та інші терплять іще

далеко більше. Терпіння не заслуга... Га, та видно, що й щастя так само не по заслугам міриться...

От так філософуючи, він зняв військову блузу і ляг горілиць на софі. Ах, як приємно! Якийсь супокій обняв його, розкіш наповнила його душу. Він зажмурив очі і трохи лежав так, розкошуючись тим станом напівсонним, при котрому, проте, огник свідомості не гас, а тільки раз ясніше, а раз слабше освічував усе навкруги. Та тільки круг той був малий-малий, хоть обіймав цілий світ, усе, що в тім світі було найкраще і найлюбіше йому. Вся минувшина, повна довгих терпінь, боротьби і невигоди, аж до вчорашнього дня включно, зсунулась у темну пропасть, як лавина, і не полишила по собі ніякого сліду. Весь окружаючий світ пропав, не існував зовсім. Тільки жінчине лице ясніло над ним, мов сонце, тільки діточі очі світили йому, мов чудово блискучі зорі. Та скромна квартира, зложена з салоника, трьох кімнат і кухні, розширювалася в його уяві, робилася якоюсь велетенською святинею, якоюсь домівкою таємної, йому приязної сили.

Поволі загасло почуття часу й простору, рожевий огничок свідомості замиготів і розплився незамітно, мрії перемінилися в тихий, покріпляючий сон. Та й у сні почуття розкоші тривало далі, а коли огник свідомості — не той давніший, а якийсь новий — знов замиготів на поверхності його душі, капітан побачив себе малим хлопчиком, що грався в тій самій святині, про яку марив перед сном. У святині так тихо, так тепло. Якесь золоте божество дивиться на нього милостиво. Він чує, що під опікою того божества може гратися свобідно, може бути безпечний. Чим же ж він грається? Адже се величезний діамант, що яснів на чолі божества, мов зірниця. Само божество дало йому сей неоціненний клейнод. Підскакуючи з радощів, він підкидає ним угору і ловить у руки, мов пилку, кладе його в сонячнім промінні, що паде крізь вікно святині й золотим озером розливається у стіп вівтаря. Діамант заломлює те проміння і кидає на супротивну стіну величезний веселчаний стовп, наповняє всю святиню веселчаним блиском.

Він знов підкидає камінь. Напоєний сонячним світлом, камінь летить високо-високо, під саму стелю святині, палаючи чудовним сонячним блиском. Він не може відвести очей від того блиску, стоїть, мов остовпілий, дивлячись угору. Та тим часом камінь уже впав удолину. Його бренькіт о кам'яну долівку чути було виразно, чути було, як покотився. Він похиляє очі, шукає по долівці за каменем, та не бачить його. Де він покотився? Його очі зачеркують чимраз ширші круги,— каменя нема. Очі, ошукані в своїй ожиданці, починають блудити, шукати там і сям, без цілі й без ладу, — каменя нема. Якась глуха тривога помалу будиться в його душі. Що я наробив? Адже сей камінь — то цілий маєток! Де він? І він нахиляється до долівки, опирається руками на коліна і, не вірячи своїм очам, починає ще раз шукати в тім самім місці, що вже був пробіг очима. Каменя нема. Та се не може бути! Адже ж ось тут коло мене дзеленькнув, адже ж не міг покотитися далеко! А втім — хто знає?

Він не сміє підвести очей, поглянути на божество, бо чує, що зустрів би його зір, повний грізного докору. В святині починає темніти; золоте проміння, що ще перед хвилею лилося крізь вікна, щезло. Чути далекий грім. Тривога проймає його. "Я мушу найти той камінь, мушу, мушу, мушу!" — миготить в його голові, і ті ненастанні миготи причинюють йому нестерпний біль. Він паде навколішки, починає повзати рачки, напружувати зір — усе даремне. Бачиться йому, що вже перешукав величезний простір, що стіни святині відсуваються від нього. Та ні, ось одна стіна, друга стіна, якесь тісне темне приміщення. Де би то впав камінь? Може, під ту лавицю? Він зазирає під лавицю. Каменя нема, та біля першої лавиці стоїть друга, далі якась софа, якийсь фотель, множество фотелів, якісь шафи, комоди... Повно меблів. І скрізь треба зазирнути, всі треба повідсувати, бо, певне, десь там камінь закотився. І він напружує всі свої сили, починає відсувати, пересувати, перевертати меблі. Піт обливає його, духу не став в грудях. Двигає величезні тягарі, курява душить його, і якась таємна сила не дає йому супокою, раз у раз гонить його: шукай каменя! шукай! шукай!

— Але ж я не можу! — кричить він голосом розпуки, шарпається і — паде на підлогу.

Схоплюється. А! то був сон! Він лежить, потом облитий, та не на підлозі, а на софі. Гуркіт коліс на вулиці був у сні далеким громом. Утома мускулів справила те болюще почуття, що буцімто чогось шукається і не можеться знайти. Капітан, лежачи, всміхався тепер над своєю тривогою, що його у сні так мучила. Він читав недавно про сугестію. Адже ж се дуже похоже! Приспати умислові влади, окрім одної, і сю одну якими механічними чи психічними стимулами пхнути в якім-небудь напрямку — і в душі присланого повстає якась ідея, якийсь розгін, що, не находячи впину в духових владах, опановує чоловіка зовсім.

Коли він так думав, очі його вдивлювались у стелю, в стіни, в меблі спальні. Диво! Давньої розкоші, яку чув перед сном, тепер уже не було. Усе те навкруги нього здавалось йому тепер якимсь чужим, незвісним. Правда, п'ять років — чималий час, можна було забути про краску, подобу, розставу меблів. Та сі меблі, що він тепер бачив, були майже нові, гарні, з естетичним смаком дібрані, дорогі. На стінах висіли гарні картини в золочених рамах і велике дзеркало. Жінчина туалетка з еліптичним дзеркалом видалась йому якоюсь істотою, що заблудила сюди бог зна відки.

Поводячи очима по спальні, капітан запримічав чимраз більше подробиць і предметів, що вражали якось чудно, завдавали його душі загадки, що їх зовсім не легко було розв'язати. Він нагадав собі живо, як скромно, як бідно була умебльована отся спальня тоді, коли він від'їжджав у Боснію. Се ж, що він тепер застав, адже воно десь коштувало багато грошей! Адже ж, окрім ліжок — шлюбних, як він їх звав, — не лишилося ні однісінького старого мебля. Усе те було нове, усе далеко краще, пишніше, чим уперед.

Відки воно взялось?

Вже сама отся думка була скорпіоном. Капітан схопився, сів на софі і почав іще раз роззиратися навкруги. Тепер уже нічому не призирався, нічого докладно не бачив; зір його справлений був у нутро, в минувшину. Найперше він нагадав собі мінутку зачудування, коли перед кількома годинами, увійшовши в каменицю, дізнався від сторожа, що його жінка живе не на третім поверсі, як давніше, а на першім. Звісно, квартира на третім поверсі з різних причин була ненаручна, але ж перший поверх! Різниця кошту доволі велика! Він нагадав собі, що вже тоді мав намір спитати жінку, що воно значить, та те, що після того сталося, скинуло йому з думки усе-усе, значить, і запит.

Далі він став нагадувати собі її листи, писані йому в Боснію. Вона писала правильно щотижня, а іноді, коли сталося щось незвичайне, коли котре з дітей було хоре, то й частіше. Зразу вона жалувалася, що з грошей, що їй присилав, не може вижити, що уриває собі на найпотрібнішім, щоби тільки прожити з дітьми. Правда, вона ніколи не вдавалася в розпуку, не нарікала на долю, не винуватила його ні в чому, та її спокійні, неначе здавлювані побоювання тим глибше кроїли його серце. Він ходив як отруєний після її листів, тим більше, що чув, що тепер нічим їй помогти не може, нічим потішити, окрім обіцянок сподіваного авансу. Та після кількох місяців Анеля перестала жалуватись. Раз написала йому, що шукає якого заробітку, та коли він висказався скептично про її плани, перестала про се писати. Відтоді згадувала тільки принагідно, що перше сама собі була винна, що не вміла уладитися, що багато грошей тратила непотрібно, що її кухарка обкрадала і т. і. Тепер нужда навчила її економії і вона переконується, що жити зовсім не так важко, як їй зразу бачилось. Грошей, що він їй присилає, стає їм на життя зовсім, і навіть ще лишається їй дещо. Якось пізніше звістила його, що їй лучилася дуже корисна лекція гри на фортеп'яно. Відтоді звістки про економічний стан ставали чимраз рідші, скупіші, лаконічніші. "Добре нам ведеться", "рахунків тобі не посилаю, бо не хочу тобі голови клопотати" — отсе були звичайні її слова про сю тему, звичайно поміщувані десь у дописках, під кінець обширних справоздань про львівське товариське життя, про військових знайомих, про бали, процеси, случаї смерті й такі інші речі. Взагалі за остатні два

роки про своє домашнє життя, про дітей вона писала дуже мало: коли ж він їй се випоминав у листах, вона відповідала лаконічно в такім роді: "Що тобі маю писати? Ми здорові, раз у раз ізгадуємо тебе. Зрештою, незабаром приїдеш і сам усе побачиш". Не раз додавала, що не пише обширно для того, аби Антось, вернувши додому, тим більшу мав несподіванку. Сю ціль вона безперечно осягнула до того, що капітан не тямив навіть, чи Анеля згадувала йому коли-небудь про Юлію, свою товаришку, що, як показується, бувала у них майже щоденним гостем. Чомусь не сподобалась йому ота Юлія. Було щось скрите, тривожне в її лиці, в її очах, у всій її постаті. Рухи її якісь вимушені, голос ненатуральний. Порядкуючи свої враження, капітан сказав собі, що та жінка виглядає так, немовби відвикла жити в порядним товаристві. Який контраст з його жінкою! Та що ж, контрасти притягають себе обопільно, а про свою жінку капітан надто високо думав, аби на хвилю міг допустити, що дає приступ до себе і до своїх дітей женщині недостойній.

А проте все, хоч він не одно силкувався витолкувати собі, в його серці лишилося жало несупокою, тої тривоги, що, може, була ще відгуком тої страшенної тривоги, якої зазнав у сні. Він усе ще лежав на софі, курячи сигаро і дивлячись у стелю, коли се тихенько отворилися двері, — видно, що були відчинені вже перше, коли він спав, — і ввійшла Анеля.

— Ти вже не спиш? — сказала. — Лежи, лежи! Я сяду ось тут коло тебе, побалакаємо.

І з чарівним усміхом присунула крісло та й сіла. Він, лежачи, взяв її руку і притулив до уст.

— Як же тобі спалося?

— О, чудесно! А чи довго я спав?

— Може, зо дві години. Тепер пів до четвертої, — додала вона, дивлячись на маленький, елегантний золотий годинник, котрий мала коло себе і котрого він давніше у неї не бачив. Незримий скорпіон знов ворухнувся в грудях у капітана на сей вид. Анеля вгадала його почування і, сміючись, ударила його по плечі.

— Ну, чого ти поблід? — скликнула зовсім свобідно. — Вже знов по-давньому починаєш? Знов мене за щось підозріваєш, хоч сам не знаєш за що? Ей, ти, непоправна дитино, ти!

Лице капітанове запаленіло від сорому.

— Прости мені, ангеле, — сказав він. —Я нагадав собі, що ти мені в листах так часто обіцяла несподіванки, коли верну домів. І справді, я застав їх так багато... Усе тут таке мені нове, таке несподіване...

— І ти зараз подумав собі: тут мусить бути якась провина моєї жінки!

— Анельцю! — сказав капітан, знов з запалом цілуючи її руку. — Як ти можеш таке говорити? Кленуся моєю честю, що се мені й на думку не впало. Адже ти знаєш, як я тебе люблю. Свого життя я ніколи так не любив. Підозрівати тебе за щось нечесне — се ж значило би класти сокиру до коріння мого власного життя!

— Чого ж ти поблід, побачивши мій годинник? Кажи одверто! Стілько років ми не жили вкупі. Та перерва може бути для нас точкою виходу в нове, щасливе життя, та може бути й темною роззявленою безоднею, що нас назавше розлучить.

— Бійся бога, жінко, що ти говориш! — крикнув переляканий капітан.

— Бачиш, що говорю без жарту, — відповіла Анеля.— Я мала час пізнати життя в його глибині, застановитися над ним основно і прийшла

до переконання, що коли між нами мають бути якісь тайни, якесь джерело обопільного недовір'я, то краще відразу розійдімся, бо життя наше не буде життям, а мукою.

— Але ж, моє серденько! Відки така бесіда? Пощо? Адже ти знаєш, що я не маю перед тобою ніякої тайни!

— І я не хочу мати перед тобою ніякої! — з запалом сказала Анеля. — Не хочу, щоби ти мене підозрівав. Коли маєш супроти мене який сумнів — скажи одверто. Чуюся такою чистою, такою правою, що не боюся ніякого закиду, коли мені його одверто вискажуть.

— Анельцю, Анельцю!— скрикнув капітан, доведений до розпуки її бесідою. — Але ж пробі, нічого я тобі не закидав, ні за що не підозрівав, бог мені свідок!

— Ти поблід, побачивши отсей годинник.

І, відчепивши, вона подала йому годинник у руку.

— Придивись йому! Прочитай напис, виритий на нім! Бачиш, що дарував мені його дід. Загнівався був на нас, коли я вийшла за тебе замуж, та нарешті-таки дав себе перепросити.

— Значить, се він вам допомагав? — скрикнув капітан здивованим голосом, обводячи очима навкруги.

— Не за одно маємо йому дякувати, хоч ти знаєш, який він твердий. Надто великої щедроти закинути йому не можна.

Капітан аж тепер нагадав собі діда своєї жінки, старого багатого вдівця, властителя кількох фабрик і кількох камениць у Кракові. В споминах капітана не займав той дід майже ніякого місця. Познайомившися з його внучкою Анелею у якихось далеких свояків у

Львові, капітан наскочив на завзятий опір старого Гуртера — бо так називався дід. Він хотів їхати до нього в Краків, та Анеля відрадила йому, толкуючи, що присутність його попсувала би справу, бо дід страшенно не любить військових узагалі. Вона сама обіцяла перемогти його впертість, і дійсно їй се повелося. А що Анеля не мала свойого маєтку, то Гуртер дав їй лиш тілько, кілько треба було на зложення за мужа законом назначеної офіцерської кавції, додаючи, що коли вона йде замуж против його волі, то більше нічого їй не дасть. І в сім змислі був написаний його перший і остатній лист до молодої пари, де була пошлюбна гратуляція з тим додатком, щоби обоє від сьогодня перестали його знати, так як і він їх ані знати, ані бачити не хоче, щоби не важилися до нього писати, ані в чім-небудь на нього числити, бо се чинило би йому тільки прикрість і їх листи він мусив би їм звертати нечитаними. Зрештою, бажає їм усякого щастя і доброго поводження.

Ось і все, що знав капітан про Гуртера. Надто гордий і незалежний, щоби просьбами, повзанням впрошуватися в його ласку, він сповняв точно його волю і не інтересувався ним зовсім. Служба й життя домашнє забирали весь його час. Правда, Анеля часто з подякою згадувала про нього, — адже ж його дар будь-що-будь був підвалиною їх щастя.

— Він не лихий чоловік, розумний і щирий, тілько чудний собі і твердий дуже, — говорила не раз Анеля. — Там його в Кракові опанували баби-богомілки, сліпі знаряди в руках єзуїтів, що спекулюють на його маєток. Що нам нічого більше надіятись від нього, про се я свято переконана.

І вони не надіялись. Жили як могли, поки врешті необхідність не розлучила їх на цілих п'ять років. То й не диво, що тепер капітан і з зачудуванням, і з полегшею в серці дізнався, що дід перепросився з Анелею.

— Ну, бачиш, бачиш! — мовив їй капітан з відтінком докору в голосі. — І чого ж тут гніватись і в пафос впадати? Розуміється, мене дивувало, відки тут у мене така розкіш. Перший поверх, дзеркала, магагоні,

медведі на долівці, золотий годинник — і моя скромна пенсія на вдержання двох домів. Я хотів тебе розпитати, що се за загадка? Хіба ж се якийсь проступок? Ну, та одно твоє слово розвіяло всі мої сумніви.

— Не будь надто легковірним! — мовила Анеля, знов приймаючи строгий вираз слідчого судді. — Не клади надто багато на одно слово! Домагайся доказів!

— Але ж, Анельцю, чи хочеш, щоб я провадив кримінальне слідство?

— Краще, щоби ти зробив се тепер, коли ще зір маєш ясний і думку невпереджену.

— Чи думаєш, що можу перемінитися? — трохи огірчений запитав капітан.

— Слухай, Антосю, — мовила Анеля, сідаючи коло нього на софі й обіймаючи його поза шию. — Не гнівайся на мене за те, що тобі скажу. Люблю тебе, люблю своїх дітей — наших дітей, Антосю! Люблю над життя, мало що не сказала — над спасіння душі своєї. І власне через те, що люблю так кріпко, я б бажала, щоби ніщо не каламутило нашого щастя, яке може дати любов. Адже ж і ти сього бажаєш?

— Хто ж би сього не бажав? — скрикнув капітан, притискаючи її до грудей.

— Слухай же, любий мій! Знаю добре, що тепер, після твойого повороту, скоріше чи пізніше дійдуть до твойого слуху всякі сплітки і байки. Не сумніваюся, що знайдуться такі, що в очі мені підлещуються, а поза очі будуть кидати на мене болотом, будуть мене понижувати в твоїх очах.

— Анеля! І ти можеш допустити на хвилю, що я буду вірити підлим спліткам?

— Не хвались сильний своєю силою ані відважний своєю відвагою! — сказала хмарно Анеля. — Ні, любий, не говори сього! Що там казати про те, чи я допускаю, чи не допускаю! Розумний чоловік усе допускає і нічого не допускає. Тож ліпше завчасу запобігти можливості всяких таких допущень, які б могли мене кривдити в твоїх очах.

— Як ти се розумієш?

— Витолкую тобі ясніше, про що річ іде. Не від сьогодні знаю, що лихі язики чорнять мене, буцімто я заробляю гроші якимсь нечесним способом. Відки йдуть сі глупі сплітки, не знаю. Я не жила сими часами на великій стопі, не бувала так часто в товариствах, щоб могла про все дізнаватися. З твоїх давніх приятелів мало хто тут лишився, та й ті дуже рідко в мене бували. То й не знаю, в чому мене обвинувачують. Поки річ ішла про мене саму, я не дбала про те зовсім. Доволі мені власного сумління, почуття власної невинності. Та коли ти вернув, то діло зовсім інше. Такі глупі сплітки можуть затроїти твоє життя, наробити тобі неприємностів, коли не будеш узброєний на їх опроверження. І власне сього я домагаюся від тебе.

— Та коли ти мене впевняєш про свою невинність, то якого ж мені ще свідка треба?

— Слухай, Антосю, — сумно промовила Анеля, — не кажи так. Чоловік не камінь. Можуть знайтися річі, дуже подібні до правди, і свідчити против мене. Найперше дай мені святе слово, присягни мені на любов до наших дітей, що все, що тілько вчуєш против мене, скажеш мені до очей, нічого не скриваючи, ні в чім мене не щадячи, про все домагаючись пояснення!

— Анелю, пробі, тривожиш мене тим урочистим тоном!— скрикнув капітан, схоплюючися на ноги. — Чи думаєш, що тут може виринути щось аж таке страшне та грізне, щоб аж...

— Нічого не думаю, тільки домагаюся від тебе того, на що маю право. А бачиться мені, що на твою одвертість маю повнісіньке право.

— Авжеж! Авжеж! Безперечнісіньке право!

— І обіцюєш мені, що будеш супроти мене завсігди щирий і одвертий?

— Обіцюю на честь, на свою душу!

— І не матимеш передо мною ніякої тайни, хоча б ти міг догадуватися, що її виявлення буде для мене дуже болюче?

— Обіцюю! Хоча б я міг догадуватися, що її виявлення принизить мене в твоїх очах, зробить не гідним твоєї любові.

— Сього не потребуєш і в думку покладати, любий мій! — мовила Анеля, цілуючи його в уста. —А за обіцянку дякую сердечно. Будь певний, що я не надужию твого довір'я.

— А я... я, скажу тобі по правді, не розумію добре, пощо сі всі церемонії.

— Дай боже, щоби вони були непотрібні! — зітхнула Анеля. — Та в усякім разі надіюся, що вони нікому не пошкодять. Ну, добре, се було б одно. А тепер друге.

І, відчинивши шухлядку від своєї туалетки, виняла з неї стару засмальцьовану книжку, оправлену в полотно. Капітан знав добре сю книжку. То була рахункова книжка, що її купив день перед своїм шлюбом з Анелею і дав їй, щоби записувала всі розходи й приходи їх маленького господарства. Анеля дуже совісно день у день записувала в ній усі рахунки. Сю книжку подала йому тепер.

— Візьми і передивись мої рахунки. А ось квити від купців і інших людей, з якими я мала які-небудь грошеві інтереси за тих п'ять років. А ось у сій пачці листи, що приходили до мене. Прошу тебе, передивися все те, розсліди совісно кожду подробицю, кожду цифру, кождий папірчик!

— Бійся бога, Анельцю! Нащо сього? Вірю тобі й без того.

— Ні, я не хочу! — відповіла Анеля. — Розсліди і потому вір або не вір. Дай мені слово, що задаси собі сю працю!

— Ну, коли воно доконче...

— Доконче. І то ще сьогодні!

— Га, нехай і так буде!

— Добре. Дякую тобі! Се буде для мене найкращий доказ довір'я з твого боку!

І, поцілувавши його в чоло, Анеля вийшла, лишаючи його самого з рахунковою книжкою, квитами і немалою пачкою пожовклих листів. Не можучи ще отямитися з зачудування, капітан якийсь час ходив по покою, поки врешті не доміркувався, що його жінка остаточно має рацію і що вся отся незвичайна сцена є тільки доказом її незвичайної любові до нього і вкупі з тим її обачності й незвичайного розуму. А зміркувавши се, він узявся совісно за рахунки й папери. Щоби йому не переривати праці, жінка принесла йому підвечірок до салону і знов лишила його самого.

IV

Після вечері в тіснім кружку — тітка Юля, на котру Михась раз у раз відказував, мовби прочуваючи се, не прийшла — капітан почав збиратися виходити.

— Хочеш іще йти? — спитала Анеля. — Куди?

— Треба заглянути до офіцерського касину.

— Може би, ліпше було, якби ти не йшов?

— Але ж, моє серденько, взяли би мені се за зле, якби я не показався між товаришів. Зрештою і сам я рад би побачити старих знайомих.

— Ну, з тих старих знайомих небагато там застанеш. Хіба Редліха і... не знаю, кого би там іще міг ти подибати.

— Один Редліх стане за дев'ятьох, — сказав поважно капітан, припинаючи шаблю.

— Ну, то бодай не барися там довго! — нагадувала Анеля. — Сьогодні в мене таке свято, що я не хотіла би й на хвилинку розставатися з тобою.

— Я теж не дуже радо йду, Анельцю, вір мені, та що ж, не виходить інакше. Мушу. Знаєш, що наш військовий стан накладає на нас усякі обов'язки.

— Ну, йди вже, йди! — сказала сміючись Анеля. — Ще хто скаже, що на старість зводжу тебе з дороги обов'язку.

Коли би капітан по своїм виході міг був заглянути в лице своєї жінки, був би, без сумніву, вельми зачудувався. Лице те, перед хвилею таке погідне, ясне і енергічне, що так і дихало здоров'ям і втіхою, тепер було бліде, як у трупа, являло вираз якоїсь безмірної тривоги. Уста тремтіли судорожно, немов шептали якісь нечутні закляття вслід за капітаном. У грудях не стало віддиху. Поборена якимсь таємним знесиллям, Анеля впала на крісло і кілька хвиль сиділа недвижно, правдивий образ

зневір'я і розпуки. З того остовпіння пробудили її голоси, а далі швидкі кроки дітей.

— Мамочко! Мамочко! — кликали діти, шукаючи її. — Де ти, мамочко?

Анеля сиділа в салоні, де було темно.

— Ось тут я! Тут! — обізвалася вона. — Чого вам треба?

Відчинивши нарозстіж двері салону і впустивши до нього широку струю світла, діти ввійшли до салону і, тулячися до маминих колін, щебетали:

— Вже вміємо лекцію на завтра! Хочеш нас випитати?

— Завтра, любі мої! Сьогодні мені троха недобре.

— Мамочка нездорова? Мамочці знов недобре? Бідна мамочко!

Цеся гладила Анелю попід бороду, Михась цілував її руку. Анеля відвернулася, щоби діти не бачили сліз, що бризнули із очей.

— Бідні мої дітоньки! — прошептала, перемагаючи хлипання, що душило її в горлі. По хвилині перемогла себе і промовила:

— Завтра вас випитаю, а тепер ідіть спати!

— Ще не хочемо спати, мамочко! Позволь нам піти до кухні. Там є вояк, такий великий-великий, а такий смішний! Обіцяв нам розповісти казку, гарну-гарну, а не страшну, ні. Позволяєш, мамочко?

— Ну, йдіть, йдіть, та не сидіть мені довше як півгодини. Через півгодини прийду класти вас спати.

Та діти, не дослухавши її слів до кінця, вже побігли, весело плещучи в долоні.

— Що з ними буде? Боже мій, що з ними буде? — важко зітхнула Анеля і знов потонула в задумі. Та по хвилі випростувалася, її звичайна енергія почала брати перевагу над зневір'ям.

— Що має бути, нехай буде! Буду держатися, поки буде змога, а коли доведеться відпокутувати за свої вчинки, то відпокутую.

В тій хвилі почувся легенький стук до дверей салону. Анеля схопилася, мов переполохана, і відчинила двері.

— Се ти, Юлечко?

— Я, я, — шептала Юлія. Вона була обвита чорною хусткою так, що й лиця її годі було розпізнати. — Я чула, як ти балакала з дітьми і як вони потому побігли. От я й догадалася, що ти сама, то й зважилася застукати. Не хотілось би мені зустрічатися з твоїм мужем.

— Його нема дома. Пішов до військового касину.

— Ти не повинна була пустити його туди, Анелечко, — промовила Юлія з виразом тривоги на лиці.

— Годі було задержати його. Та чень бог дасть, що якось воно минеться. Ну, а у тебе що чувати?

— Я прийшла заспокоїти тебе, моя голубко. Від Штернберга нема нічого більше. Якби було яке лихо, то, певно би, телеграфував.

— Спасибі тобі, Юлечко! І мені бачилося з самого початку, що тут нема чого тривожитися. Твоя правда, якби було яке лихо, то він би телеграфував. Вип'єш, може, склянку чаю?

— Спасибі тобі! Я тільки на хвилиночку. Втікаю як стій. Не хочу, щоби мене тут хто-небудь бачив. А втім, і твій муж може вернути, міг би мене тут застати. Бувай здорова!

— Добраніч тобі, Юлечко! А якби лучилося щось нового...

— Ну, розуміється, розуміється, що заразісінько тебе завідомлю. Добраніч!

І Юлія, тихесенько зачинивши за собою двері, щезла мов тінь. Анеля пішла до кухні, де Гриць розповідав, не так дітям, як Марині, якусь дуже веселу казку про війну кота з медведем і щохвилі викликував вибухи голосного сміху.

Коли капітан Ангарович прийшов до офіцерського касину, не застав там справді нікого знайомого. В касині було кільканадцять офіцерів. Декотрі грали в більярд, інші їли вечерю, а при столі з часописами велася голосна розмова, переривана вибухами сміху і енергічними військовими закляттями. Наблизившися до того стола, капітан представився товаришам. Усі вже знали про його перенесення з Боснії до Львова, декотрі бачили його рано при рапорті в генеральній коменді. Шумно і густо обступили його, стискаючи його руки, поздоровляючи його на новім становищі, бажаючи скорого авансу. Швидко капітан зробився осередком дуже оживленої розмови. Його розпитували про службові відносини в Боснії, про знайомих офіцерів, що там служили, дехто пригадував і свої пригоди в тім краю. Капітан замовив кіш вина, щоби випити "на братерство" з новими товаришами.

— Чи поручник Редліх де-небудь на службі, що його тут нема? — запитав Ангарович.

— О ні, швидко повинен прийти.

І справді, ще не принесли вина, коли появився Редліх.

— Про вовка помовка, а вовк тут! — роздався хор веселих голосів.

Редліх помалу, методично, не озираючися і, очевидно, привиклий до пануючого тут шуму і гамору, зняв насамперед окуляри, без котрих на три кроки перед собою не міг видіти а котрі тепер при вході з холодного повітря до огрітого покрилися густою росою і були цілком непрозорі, поклав їх на столі, зняв плащ і шаблю, а відтак, видобувши хустку, обтер нею окуляри і вложив їх на ніс.

— Редліх, Редліх! — кричали товариші. — Питає тут за тобою якась дама, мовить, що знаєш її здавна дуже близько.

Громовий сміх супроводив ті слова.

— Знаю досить дам, — звільна і задумчиво відповів Редліх, — та ні одна з них не потребує аж тут мене відпитувати. Кожда знає, де мене і без питання можна знайти.

— Але ж та дама — се я, старий друже! — скликнув Ангарович, кидаючися до нього з простертими раменами. — Що ж то, не пізнаєш мене?

— Антось! Старий боснячисько! — скрикнув Редліх, і оба приятелі кинулись один одному в обійми.

Принесли вино, і ціле товариство подалося до реставраційного салону. Шум, гамір, сміх, брязкіт склянок заповнив увесь салон. Почалися тости, зразу поважні, потім юмористичні, далі почали співати пісень, грати на фортеп'яно. Ангарович ходив попідруку з Редліхом, занятий живою розмовою. Були товаришами ще з шкільної лави, разом

розпочали військову службу, разом здали офіцерські екзамени. Було що споминати. Вони відсвіжували веселі і сумні пригоди молодості, сміючися з одних і з других. Час від часу кликано їх обох до спільного гурту, коли якийсь новий бесідник хотів повеличатися тостом або вокально-музикальною продукцією. Вино, замовлене Ангаровичем, давно вже пішло шляхом усього минущого; він хотів замовити другий кіш, але гурт не пристав на се, заявляючи своє право і обов'язок угостити також зі свого боку нового товариша.

Панувала веселість загальна, щира, сердечна, яку тільки в військових товариствах так часто можна подибати. Капітан Ангарович так був пронятий, розігрітий і розентузіазмований нею, що зовсім забув про наказ жінки — вертати якнайшвидше додому. А зрештою хіба ж се було можливе? Чи ж були би його пустили? Гойдаючися на хвилях загальної веселості, він чув себе таким щасливим, вдоволеним, свобідним, як мало коли на своїм віці, і в душі благословив нинішню днину як найщасливішу, найбагатшу на приємні вражіння з усіх, які прожив дотепер.

Та втім, сталося щось таке, чого ще перед хвилею ніхто б не був надіявся, що кождий в сьому веселому товаристві був би вважав чимсь неподібним до правди або й зовсім неможливим, щось таке, що сьогодні, бодай сьогодні, в тім товаристві не повинно було статися. Сталося щось? Що таке? Ніхто, може, не міг би був вияснити се докладно. Немовби якийсь злосливий демон незримими крилами перелетів понад товариством. Немовби якась малесенька огидлива мушка вслизнулася до сього пристанівку радості і приязні і, літаючи понад головами зібраних, тут і там забриніла тонесенько-тонесенько, ледве чутно, та все ж таки так, що той бренькіт розбудив дрімаючий відгомін у серці кождого з присутніх. І нараз щезла дотеперішня щирість і сердечність. Якась холодна, силувана атмосфера залягла в салоні, якісь уривані, таємні шепти переривали вибухи сміху, якісь скісні позирки стріляли то в сей, то в той бік; якісь рухи незначні, а проте зовсім недвозначні, якісь на око невинні півслівця літали з одного кінця салону до другого, немов сигнали порозуміння в якійсь справі, котрої

ніхто не називав голосно. Що се значило? Від кого се вийшло? Яку мало мету? Сього ніхто не говорив, ніхто, може, не був би зумів ясно висказати. Та всі почували, що се було щось погане, неприємне, в найвищій степені неприємне.

Капітан в першій хвилі не добачав нічого. Вино і радість шуміли у нього в голові. Та швидко його нерви, незвичайно напружені і вразливі, почули якусь переміну в окружаючій товариській атмосфері. А коли се почуття дійшло до його свідомості, він зачудуваними очима оглянувся довкола. Ціле товариство було немов перемінене. Ті, що ще перед хвилею стискали сердечно його руку і запевнювали його про свою приязнь, тепер сиділи мов води в рот набравши, з усміхом, примерзлим на устах, або ходили по салоні якісь заклопотані, немовби бажали тікати відси геть і тільки для якогось decorum* не могли осмілитися вчинити се відразу. Молодші, гамірливі, а почасти вже п'яні, стояли купками в сусідніх комнатах. Відтам до ушей капітана долітали відривки якихсь цинічних оповідань, переплітані голосним сміхом. І що найдивніше, від тих громадок так само, як і від старших товаришів, що сиділи при столі або ходили по салоні, падали на нього якісь підозрені, украдком кидані позирки; його зір ловив якісь рухи, наполовину згірдні, а наполовину проняті співчуттям. І хоча ніхто не бокував від нього, то все-таки, коли він наближувався до якоїсь громадки, йому здавалося, що там перемінюють тему розмови, що одні одним потаємно дають якісь знаки. Помалу, але ясно і чимраз ясніше, аж до фізичного болю, в душі його виявлялася та певність, що довкола нього твориться якийсь пустий простір, якась неприємна, душна, убійча атмосфера. Що се таке? Він не міг доміркуватися, а проте чув, що се справляє йому велику прикрість.

Сів на софі в куті, щоби зібрати думки і поміркувати про своє положення. Перша його думка була: "А може, се знов якась ілюзія? Може, знов творю собі привид і опісля сам лякаюся витвору своєї уяви?" Почав придивлятися тим людям збоку. Що ж, люди як люди. Сидять, ходять, розмовляють, курять сигари, п'ють, — у всьому тому нема нічого незвичайного. Правда, сей та той гляне на нього косим оком. Ну, і чому ж тут дивуватися? Адже ж він незнайомий їм, сьогодні перший раз

знайшовся в їх товаристві, то й придивляються йому. Може, се трохи нетактовно з їх боку, та все-таки в тім нема нічого страшного. Держаться здалека від нього, ніхто не наближується до нього... Але ні, ось іде Редліх, що досі живо, хоча дивно притишеним голосом, розмовляв про щось з кількома старшими і молодшими офіцерами.

— Чого так сидиш одиноко, старий приятелю? — окликається Редліх — сердечно, як завсігди. Лід, що почав уже був намерзати довкола капітанового серця, приснув відразу.

— Чуюся втомленим.

— Видко се по тобі. Чи не пора би нам, інвалідам, додому? Отсі прекрасні младенці ще й не думають іти, хоч уже одинадцята. Але в мене завтра рано служба, то мушу виспатися.

— О, і мені жінка веліла вчасно приходити, — пригадав собі капітан.

— Ну, так ходімо!

Поодягалися. Кілька старших офіцерів підійшло до капітана.

— Відходиш уже? Жаль, що не можеш довше лишитися. Дуже нам було приємно.

А все те так холодно, таким силуваним голосом. І ані один із них не візвав його, щоби ще лишився, ані один не запросив його, щоби частіше приходив до них. Капітан почув, що ледова шкаралуща знов починає стискати його серце. Молодші офіцери, заняті розмовою, жартами і піснями, зовсім навіть не прийшли попрощатися з ним. Майже з слізьми в очах покидав капітан пороги офіцерського касину.

— Що се все значить, Гнатику? — запитав Редліха, коли вийшли на вулицю.

Редліх ішов поруч нього, отуляючи шию ковніром плаща, мовчазливий, понурий, і, бачилось, навіть не розумів, про що його питають.

— Що таке що значить? — запитав капітана.

— Що се їм сталося, що так раптом перемінилися? Тут радість, щирість, приязнь а раптом холод, церемонність, якісь шепти і косі погляди...

— Що тобі сниться, Антосю? — скрикнув Редліх. — Нічого такого я не завважив.

— Ти не завважив переміни в їх настрої? Се дивно! А прецінь і ти сам перемінився.

— Мій любчику, не уявляй собі нічого! Було маленьке охолодження, се правда, коли ми довідалися, що у нашого полковника вмерла дочка. Чудесна дівчина. Всі молодші офіцери були в ній закохані.

— А, так! — скрикнув капітан. — Ну, то так же мені й говори! Я вже почав було думати, чи не образив я кого чим-небудь, що так нараз почали від мене сторонити.

— Але відки ж знов такі думки? Можу тебе запевнити, що щодо твоєї особи, — Редліх мимовільно вимовив ті слова з особливим притиском, — усі вповні згоджуються, що ти взірцевий офіцер, сердечний товариш, одним словом, хлопець з золотим серцем.

— Чи справді так думають? — радісно запитав капітан.

— Даю тобі слово честі. Можеш мені вірити.

— Але знаєш, одно мене дивує. Коли ми відходили, ніхто не просив мене, щоб я приходив сюди частіше.

— У нас нема сього звичаю. Се розуміється само собою, що кождий приходить, коли має час і охоту.

— Ну, так, але завсігди приємного товариша з самої чемності проситься, щоби лишився довше і приходив частіше.

— Марниця, братику! Думаю, що з такої дрібниці не будеш висновувати ніяких неприхильних внесків про нових товаришів. А при тім думаю також, що сімейне життя і службові обов'язки, а може, й маєткові відносини мало дадуть тобі часу і засобів на те, щоби часто відвідувати наше касино.

— Се може бути, — якось нерадо промовив капітан, — та все-таки... ти знаєш, як я дуже люблю товариське життя. А там, у Боснії, чоловік стілько нанудився, намучився, натерпівся, що бажав би хоч троха відсвіжити свою душу в товариськім крузі.

— Сумніваюся, чи се тобі вдасться, — мовив Редліх. — З наших давніх товаришів, крім нас двох, нема нікого, а з тих нових... Знаєш, я й сам рідко буваю в їх гурті.

— А мені говорили, що буваєш щовечір, — завважив ущипливо капітан.

— Ну, то якийсь поет, прудкий на пересаду, мусив тобі се сказати, — процідив Редліх. — Противно, буваю досить рідко. Тут самі паничі, грають грубо в карти, п'ють по цілих ночах, ну, а чоловік бідолаха, куди там йому додержати їм кроку! Знаєш що, Антосю, — з незвичайним жаром промовив Редліх, обертаючися до капітана, — раджу тобі з цілого серця, вчини так само і старайся якнайрідше бувати в касині!

Капітан зупинився насеред вулиці і видивився на високу, випростувану фігуру Редліха, що в якімсь дивнім заклопотанні старався не глядіти йому в очі.

— Не розумію тебе, Гнатику, — промовив. — Перед хвилею ти запевняв мене, що всі мене огнисто полюбили, а тепер намовляєш, щоби якнайрідше до них ходити.

— Бо се занадто багато буде тебе коштувати, — викручувався Редліх. — А втім, коли ти багатий, коли маєш купу грошей і можеш їх розкидати...

В тих Редліхових словах було щось таке, що дуже немило вразило капітана.

— Гнате! — скрикнув він. — За кого ти мене маєш? Чи то я розбійник, чи фальшівник монет, чи, може, який касієр-утікач, щоб у мене були гроші на розкидування?

— А коли їх у тебе нема, то що тобі на тім залежить, чи тебе просять учащати до касину, чи ні? І так будеш мусив дуже рідко вчащати. Адже ж і сьогодні ти висипав стілько грошей, що твоя жінка...

— Ну, ну, досить тої проповіді, старий приятелю! Вже що там жінка буде мала мені сказати, те скаже і без тебе. Ну, та годі нам балакати! Отсе ми вже перед моєю домівкою. Знаєш що, Гнатику, надіюся, що зробиш мені тоту честь і відвідаєш мене в моїм родиннім гнізді?

— З найбільшою охотою! — сквапно промовив Редліх. — Досі, щоправда, я не бував у твоєї жінки — причин не потребую тобі вияснювати...

— Іди, йди, старий грішнику! Ти повинен би встидатися навіть згадувати про щось таке! — перебив капітан.

— Ну, та тепер, коли ти тут і запрошуєш мене...

— Без церемонії, без церемонії! Приходи до мене, коли маєш час і охоту, як до старого товариша!

Стиснувши щиро подану йому руку капітана, Редліх салютував по-військовому і за кілька хвилин щез у нічній темряві.

V

— Ага, Анелечко! Бачу тут візитову карточку барона Рейхлінгена. Розповідж-но мені, яка се у тебе була з ним історія?

Капітан і Анеля сиділи в салоні і розмовляли. Анеля, занята якоюсь жіночою робіткою, оповідала мужеві про своє життя, про дітей, про старого Гуртера, а капітан, слухаючи її оповідань, перебирав візитові карточки, розкидані на срібній таці на столі. Нараз на одній елегантній, блискучій прочитав назву: "Waldemar Baron von Reuchlingen" і затремтів так, немовби пожалив собі пальці кропивою.

— Історія у мене? З бароном Рейхлінгеном? — помалу, немов шукаючи чогось у пам'яті, повторила Анеля, спокійно дивлячись мужеві в очі. — У мене з ним не було ніякої історії.

— Не було ніякої? — з зачудуванням запитав капітан. — Се не може бути! Пригадай собі добре!

— Що маю собі пригадувати? — ще з більшим зачудуванням відповіла Анеля. — По твоїм від'їзді до Боснії барон був тут у мене раз чи два рази. Ага, пам'ятаю, раз під час моїх іменин упився і звів якусь сварку з офіцерами. Не знаю, про що їм там зайшло, досить того, що попсував нам цілий вечір і всі разом з ним мусили забратися додому. Більше я й не бачила його, а швидко по тім я довідалася, що його також перенесено до Боснії.

— Гм, то така се була історія? Признаюся тобі, що з того, що він мені говорив, я міг догадуватися, що тут було щось далеко поважніше.

Вимовляючи ті слова, капітан, уже наполовину вспокоєний, поглядав на жінку. І нараз побачив, що при остатніх його словах лице її покрила труняча блідість, навіть уста її поблідли, робота випала з її рук і ціла її постать подалася, немовби зів'яла або немовби дізнала якогось страшно болючого удару.

— Анельцю, що се тобі? — скрикнув капітан, схапуючися з крісла.

— Зажди, зажди, там хтось дзвонить! — прошептала Анеля, ледво-не-ледво піднялася з крісла, покинувши на землю свою робітку, заполоч і голку, і вибігла до сусідньої кімнати. По хвилі вернула, все ще бліда і тремтяча, але вже значно заспокоєна.

— Анельцю, ради бога, що тобі є? — скрикнув капітан, тулячи в своїх долонях її руки, холодні як лід.

Вона сіла поруч нього і важко дихала.

— Нічого се, нічого! — відповіла. — Знаєш, від якогось часу... мучать мене якісь страшні прочуття. Завсігди мені здається, що котре-небудь із наших дітей, — о мій боже! — десь там переїхав фіакер і що його несуть додому з поламаними ніжками, з розбитою головкою... Ох, аж подумати страшно! І власне в тій хвилі... те саме прочуття... мов кліщами... мені причулося, що до нас хтось дзвонить...

— Але ж успокійся, ніхто не дзвонить. Діти вернуть здоровісінькі! — запевнював її капітан. — Бійся бога, як можна брати собі се так дуже до серця! Але ти, може, нездужаєш? Може, се тільки такий прояв якоїсь іншої слабості?

— Ні, ні, я здорова цілковито, тільки часами на мене находять такі глупі напади.

— Ні, Анелечко, ні, сього не можна легковажити. Се можуть бути початки якоїсь грізної нервової хороби. Як ти поблідла! Треба конечно засягнути лікарської поради.

— Не треба! Не треба! — живо відмовила Анеля. — Що мені лікар поможе? Скаже мені те, що я й без нього знаю: треба супокою, вистерігатися сильних зворушень. Нехай би сам стрібував се вчинити!

— Ні, душе моя, доконче треба щось радити! Ади, ти досі не можеш прийти до себе. Напийся води!

— Я вже пила. Спасибі тобі, любий мій! Мені вже зовсім добре.

І, схилившися, позбирала з долівки свої порозкидані причандали.

— А я, — мовив по хвилі капітан, — признаюсь тобі до гріха. В тій хвилі, коли ти поблідла і почала тремтіти, я подумав, що мої слова про барона Рейхлінгена зробили на тебе таке сильне враження.

— Про барона? — з меланхолійним усміхом мовила Анеля. — Вибачай, серце моє, але я вже навіть не тямлю, що ми про нього балакали. В тій хвилі, коли ти зачав мені щось оповідати про нього, думка моя була зовсім де-інде.

— Я хотів було написати тобі про свою стрічу з бароном і про свою розмову з ним, — говорив капітан, — та якраз того самого вечора після стрічі з ним я одержав від тебе лист, а в ньому була звістка, що дитина хора на одру і що маєш тяжкі гризоти, а на другий день рано я довідався, що барон уже не жиє.

— Не жиє! — скрикнула Анеля,

— То ти не знала про його смерть?

— Нічогісінько.

— Була з ним якась дивна і досі невияснена історія.

— О боже! — глибоко зітхаючи, прошептала Анеля, але в тім зітханні висказалося радше якесь почуття облегшення, ніж жалю. А по хвилі додала: — Такий молодий, гарний, маючий чоловік, такого знатного роду, такий здоров, сильний — і що там йому сталося? Чи хорував?

— Отож-то, власне, що ні. Застрілився.

— А! Може, з любові?

— Сумніваюся дуже. Послухай, нехай тобі розповім про нашу остатню стрічу. Се заразом вияснить тобі, для чого я запитав тебе, яка се історія була між ним і тобою.

Анеля похилила голову над роботою і слухала спокійно, її груди хвилювали мірно, може, трохи сильніше, ніж звичайно, але, безперечно, се був наслідок недавнього нервового припадку.

— Не треба тобі оповідати, який чоловік був барон, — мовив капітан. — Золотий хлопець, але в практичнім житті ні до чого. Розпещений матір'ю, привиклий від дитини заспокоювати всі свої капризи, а при тім обік шаленої упертості в дрібницях він не мав ані крихти мужеської твердості і характеру в найважніших справах. Хто тілько перший раз його пізнав, мусив його полюбити, але кождий, хто пізнав його ближче, мусив від нього відвернутися.

Анеля меланхолійно похитала головою на знак, що вповні згоджується з тим осудом.

— В часі, коли задля якихсь дисциплінарних провин його перенесли з Відня до Львова, мати його вже не жила. Говорять, що вмерла з гризоти задля його гулящого і розпусного життя. Його маєток, колись дуже великий, був майже зруйнований. Правда, ще й тоді при ощаднім житті і порядним господарюванні можна було урятувати з нього дуже показну фортуну, якої нам і нашим дітям дай боже хоч половину. До полковника нашого полку і до цілого офіцерського корпусу разом з його перенесенням до нас прийшло з Відня остереження і просьба, щоби ми опікувалися молодим чоловіком, не допускали його марнувати решту батьківщини, здоров'я і честі, але, втягаючи його до сімейних кругів, старалися розбудити в нім охоту до спокійного, правильного життя, посвяченого праці і сповнюванню обов'язків. Знаєш сама, що ми робили все, на що тілько була наша змога.

— Не дуже вам за се був вдячний, — докинула мимоходом Анеля з відтінком гіркості в голосі.

— Ну, про його вдячність нам було байдуже. Головно ходило нам о результат. І ми могли похвалитися, що наслідки були такі добрі, яких ніхто й не надіявся. По році нашого менторства над ним хлопчисько поправився так, що майже годі було його пізнати, а й маєткові справи пішли далеко ліпше. Від його сім'ї одержали ми офіціальну подяку. Потім наш полк відкомендовано до Боснії, а барона приділено до іншого полку, що лишився тут. Що з ним тут дальше діялося, про се не маю ніякого виображення.

— Я те тілько знаю, скілько тобі розповіла, — мовила Анеля якимсь приглушеним, беззвучним голосом, не підводячи лиця від своєї роботи.

— Рік тому назад був я на якийсь час відкомендований в службових справах до Мостару. Був зимовий вечір, коли по довшій аудієнції у свого шефа я вертав на свою квартиру. Проходячи перед густо освітленим шинком, я зупинився на хвилю, почувши всередині крик, прокляття, стук ламаних меблів і брязкіт скла. Втім, раптом відчинилися двері і вилетів чоловік в офіцерськім мундурі, але без шаблі і без чако. Вилетів, сильно

випхнутий кільканадцятьма руками, що зараз потім щезли і замкнули двері за собою. Сей чоловік був смертельно п'яний і був би неохибно впав у глибоке вуличне болото, коли б я не був спіймав його в свої обійми і не поставив на ноги.

"Пардон! — мовив до мене сей чоловік, бачачи на мені офіцерський мундур і силкуючись випростуватися незалежно від моєї помочі. — Я настолочив вам на нагніток?"

Його голос, охриплий від п'янства, показався мені знайомим. Я зачав придивлятися його лицю, та в першій хвилі не міг його пізнати. Він перший пізнав мене.

"А, servus*, товаришу! — скрикнув, ударивши мене по плечі. — Го-го-го, пан Ангарович уже й не пізнає мене?"

"Барон Рейхлінген! — скрикнув я, подаючи йому руку, та він не стиснув її. — Що ж се з тобою діється?"

"Зо мною? Добре діється. Бачиш, учуся літати. Отсе власне вилетів я з отсеї буди. Га-га-га!"

"Ти давно тут? Я нічогісінько не знав, що тебе сюди перенесли".

"Не знав? — скрикнув барон. — Не писала тобі жінка?" "Ані словечка".

"Го, го, — кричав на все горло барон, — чудесну маєш жінку! Ангела, а не жінку! Га-га-га! Такі ангели там залізними вильми толочать грішні душі в кипучу смолу".

"Бароне, — строго мовив я до нього, — маю згляд на те, що ти п'яний і сам не знаєш, що говориш. В іншім разі ти мусив би мені тяжко відповісти за ті слова".

"За ті слова? — кричав барон з п'яним сміхом. — За ті слова? Хіба я що сказав? Але ж, братику, не гнівайся! Сам мовиш, що я не знаю, що плету. А твоя жінка — го, го, die ist ein solches Kapitel*, про котрий треба би говорити по-тверезому".

"Добре кажеш, — мовив я. — Що маєш мені сказати, кажи по-тверезому, а тепер ходи спати".

"Хто? Я спати? — верещав барон. — Ні, брате, я не привик в таку пору йти спати. Але, але, — мовив нараз спокійнішим голосом, — позич мені 10 ринських! Якраз не стало мені дрібних, а сей драбуга ось тут не хотів мені кредитувати. Позич, не пожалуєш сього. Завтра віддам і ще вдодатку розповім тобі гарну історію, яка притрафилася одному гарному младенцеві і одній ще гарнішій замужній жінці, або радше солом'яній вдові".

— Не потребую тобі додавати, — мовив капітан до Анелі, — що мені кров ударила до голови при тих словах сього нікчемника. Я видобув 10 ринських і, даючи йому, промовив:

"Без жарту, бароне, краще би тобі подумати про спочивок".

"Завтра, завтра! — мовив барон, хапаючи гроші. — Спасибі тобі, мій любчику! А знаєш, завтра так коло десятої запитай про мене ось тут, у тій буді. Або мене тут застанеш, або тобі покажуть мою квартиру. А про гроші не турбуйся! Хоча мої любі свояки взяли мене під курателю, та я ще дам собі раду".

І знов повернувся до шинку, та нараз зупинився і, обертаючися до мене, мовив:

"А може, підеш зі мною? Ходи, побалакаємо!"

Я був пронятий таким обридженням до сього нікчемника і до тої брудної руїни, що аж стрепенувся при його словах.

"Дякую тобі, бароне! — відповів я. — Мушу поспішати додому, маю ще роботу".

"Плюнь на всяку роботу! Ходи зо мною!" Та я вже пустився йти геть.

"Не хочеш? — слідом за мною кричав барон. — Чорт тебе бери! Обійдуся і без тебе. А завтра приходь, пам'ятай! Довідаєшся, гарної історії про твого ангела, про твою кохану жіночку! Га-га-га!"

Я втікав, немовби вовки за мною гнали, а той грубий цинічний сміх усю ніч роздавався мені в ухах. Можеш собі подумати, яка тривога обхопила мене, який неспокій шарпав мою душу всю ніч. Яким правом сей нужденний п'яниця смів викликати твоє ім'я на тім місці і серед таких обставин? Про яку се історію він говорив? Що скаже мені завтра? Правда, знаючи його хиткий характер, я згори міг догадуватися, що се буде з його боку якась підлість або глупа сплітка, та проте все-таки — така вже мізерна людська натура — я дожидав слідуючого дня неспокійно і з якоюсь нетерплячкою. Не вмінюй мені того в зло, душе моя, — додав по хвилі, стискаючи її руку, — не для того я чинив се, немовби бажав почути про тебе щось лихого. Навіть на думку мені се не впало. В моїй душі клекотів гнів на барона. Я бажав побачити його тверезого і зажадати, щоби витолкувався з того, що балакав по-п'яному, а евентуально, щоб усе відкликав і ніколи потому не важився згадувати про тебе в такий спосіб. В тій хвилі почув я цілою своєю істотою, як сильно тебе люблю, яка ти мені дорога і близька і як болюче, до глибини душі доторкає мене все те, що могло би хоч найменшу тінь кинути на тебе.

Анеля, нічого не мовлячи, вхопила при тих словах мужеву руку, піднесла її і притиснула до уст, а в тій хвилі груба, гаряча сльоза з її ока упала на ту мужеву руку.

— Анелечко, що ти робиш! — скрикнув капітан. — Боже, ти плачеш! Що тобі?

І кинувся до неї з розпростертими раменами, а Анеля, голосно хлипаючи, упала в його обійми.

— Дорогий мій! — мовила голосом, котрий переривало спазматичне хлипання. — Як ти мене любиш! Який ти добрий, благородний!.. І чим я заслугую...

— Але ж успокійся, дитино! — мовив капітан, цілуючи її чоло, лице і очі. — Чого тут плакати? Адже ж се мій обов'язок. Коли б я поступив інакше, то був би нечесним чоловіком.

Треба було кількох мінут часу, поки Анеля успокоїлася після сього нового нервового припадку і попросила капітана, щоби кінчив своє оповідання.

— Небагато вже лишилося мені до кінця, — сказав капітан, сідаючи напротив Анелі. — Другого дня рано я одержав твій лист, і під його впливом барон і ціле його п'яне балакання відскочило на задній план. Я вже зовсім не почував охоти бачитися з ним і з острахом подумав собі, що, коли тепер прийду до нього, він, певно, поміркує, що я прийшов упоминатися за позичені вчора гроші. От тим-то я надумав перечекати кілька день, а тепер запитати тілько в звіснім шинку про баронову квартиру. Проходячи поуз того шинку в службовій справі, я вступив досередини і запитав про барона.

"О барон! — скрикнув шинкар. — Гарних нам баронів сюди насилають! Се не барон, се правдивий розбійник. Кілько я вже шкоди і клопотів мав через нього, сього вам і не сказати. Ну, та вчора він дістав за своє! Зайшов собі з кількома угорськими вояками, почав їх ганьбити і напастувати — викинули його з шинку. По хвилі вернув, зразу держав себе спокійно, та потому ще дужче почав докучати тим воякам.

Кинулися на нього, побили його страшенно, обдерли з плаща, шаблі, вафенрока і ледво живого викинули на вулицю, а самі повтікали".

"І що ж сталося з ним?" — запитав я переляканий.

"Не знаю, — відповів шинкар. — Довго ще йойкав і стогнав на вулиці, та я, боячися ще більшої галабурди, позамикав двері і вікна і не хотів нікого більше впускати. Потому вже нічого не було чути, — здається, що поволікся до своєї квартири".

"А де ж його квартира?"

Шинкар показав мені недалеко одиноку хатину посеред огороду і додав, що барон живе там сам тілько з одним вояком, призначеним для його послуги, та сей вояк сьогодні рано, ще досвіта, пішов кудись і досі не вернув. Певно, барон післав його по ліки або по горілку.

Я пішов до хатини. Була позамикана. Зазираю крізь одиноке, яке в ній було, віконце, — воно зсередини заслонене фіранкою. Пробую стукати до дверей, до вікна, кричу — ніхто не озивається. Вкінці покликав я шинкаря, і оба разом при по очі дрючка ми підважили хатні двері. В тісній темній комнатці на долівці лежав барон, в подертій сорочці, в заболочених штанах і чоботях. Зразу ми думали, що спить, та, відсунувши фіранку, ми переконалися, що се не був звичайний сон. В правій руці барон держав іще пістолет, а на правім виску виднілася невелика рана, заткана виплившою скріплою кров'ю, помішаною з мізком. На долівці також була широка калюжа скріплої крові. Паперів ані листів не було ніяких.

— Боже! — з переляком шептала Анеля, що, запираючи в собі дух, дослухала до кінця се сумне оповідання.

— Ось тобі вся моя повість про барона, — кінчив, капітан. — Як бачиш, я не довідався від нього нічого. Коли мав яку тайну, то взяв її до гробу.

Анеля, зворушена, не могла ще прийти до себе і шептала тільки, заслонюючи собі очі руками:

— Страшенно! Страшенно! І так скінчити, так згинути! Боже!

— Справді, трагічна судьба! — з почуттям мовив капітан. — Такий маючий чоловік, такий вродливий, мавши такі зв'язки, такі спосібності, і от що з нього вийшло.

А помовчавши хвилю, додав:

— Зараз тоді я хотів написати тобі про се все, та потому подумав собі: вона там, бідна, і так має досить своїх клопотів, пощо маю ще дразнити її нерви описом сеї історії. Але à propos* твоїх нервів, Анелечко! їй-богу, я дуже неспокійний. Доконче мусимо щось подумати.

— І що видумаємо? — сумно відмовила Анеля. — Я знаю, одно могло б мені допомогти, та сього одного якраз ти не будеш міг зробити.

— А се що таке, скажи! Що би се таке могло бути, що залежало би від моєї спромоги і чого би я не хотів зробити для тебе? — з запалом скрикнув капітан.

— Може, воно й не залежить від твоєї спромоги, — мовила Анеля.

— Ну, але скажи, скажи! — просив капітан.

— Знаєш що, любий мій, — мовила Анеля, обнімаючи його рукою за шию і тулячи голову до його грудей. — Віддавна вже, зимою і літом,

марила я про те, щоби покинути се місто і осісти десь на селі. Там мала б я супокій, якого тут ніколи не буду мати, а що найважніше, праця при сільськім господарстві, котру змалечку люблю безмірно, відсвіжила би мої нерви, привела би мене до цілковитої рівноваги.

— Осісти на селі... провадити своє господарство, — мовив звільна капітан, задумуючися, — ну, певно, се було би непогано, хоча досі я нічогісінько не знав про твою пристрасть до сільського життя.

— Бо ти зовсім не пробував навіть дізнатися про се, — сквапно підхопила Анеля.

— Може, воно й так, моє серденько, може й так. О, я також радо пристав би на се. Я також здавна лелію в душі сей ідеал.

— Чи се можливо? — радісно скрикнула Анеля.

— Справді так. І маю надію, що колись здужаємо справдити його.

— Колись?

— Ну, певно, що не сьогодні ані завтра. Коли вийду на пенсію. Адже ж не думаю, щоб ти хотіла знов розстатися зо мною і сама їхати на село.

— О ні, ні, ні! За ніякі гроші! — скрикнула Анеля.

— А, по-другім, куди ж би ти поїхала?

— Купімо собі фільварочок! — шепнула йому Анеля до вуха.

— Купімо! Kupił bym wieś, a pieniądze gdzieś!*— Як то — gdzieś? Адже ж гроші маємо! А твоя кавція? Адже ж за таку суму можемо купити

такий кусень землі, якого нам треба, і ще нам лишиться дещо на те, щоби ввести в рух наше господарство.

— Але ж, Анелечко! — перервав її бесіду капітан. — Що про се балакати? Адже ж знаєш, що поки я в службі, то сеї кавції не можу рушити.

— О так! Знаю се дуже добре. А доки будеш міг ногами волочити, дотиі не покинеш сеї проклятої служби і ідеал лишиться ідеалом. Ні, краще покиньмо й думати про се все, — мовила з виразом гіркості і знеохоти. — Я так і знала, що моя розмова з тобою про се діло не придасться ні на що.

І відвернулася, надувши губи, тільки руки її швидко рушалися, працюючи голкою.

— Дивна ти, моє серденько! — мовив капітан, котрому якось не містилися в голові ті наглі скоки жінчиної фантазії. — Так чого ж хочеш від мене?

— Нічого не хочу! Роби що знаєш! — гнівно відповіла Анеля.

— Ти вже гніваєшся. А преціньже ти ще й не вияснила мені докладно, що, по твоїй думці, слід би було зробити!

— Адже ж бачиш, що я хора, що у мене нерви розстроєні! — енергічно мовила Анеля.

— В тім-то й клопіт, моя рибонько, що розстроєні.

— Ще раз тобі говорю, що, поки будемо жити тут, у Львові, не буде мені ліпше, а буде щораз гірше. Чую се, що тілько на селі, десь у глухій відлюдній закутині могла б я віджити і віднайти свою свободу.

— Се дуже можливе, — мовив капітан.

— А коли так думаєш і коли мене любиш, — мовила з незвичайним оживленням Анеля, — то прошу тебе, зроби се для мене! Покинь отсю свою службу, подайся на пенсію, відбери кавцію, купімо собі фільварочок десь у горах посеред лісів і їдьмо геть відси, геть назавсігди!

— Але ж, дитино! — скрикнув капітан. — Чи думаєш, що се так легко зробити?

— Все можна зробити, коли хто хоче, — з притиском мовила Анеля.

— Ну, вийти на пенсію, на се, певно, багато часу не треба, се можна би зробити і завтра, — мовив, вагаючися, капітан.

— І зроби се, зроби, любий мій! Прошу тебе з цілого серця!

— Але ж кілько то буде тої пенсії? Чи вистане нам на життя, на виховування дітей?

— Не бійся, вистане! — мовила Анеля. — Вже я все обчислила, побачиш. А чи маю тобі сказати ще один секрет?

— Ну, говори, говори, моя ти кізонько уперта!

— Я вже навіть вигляділа фільварочок, якраз відповідний для нас. Серед гір а недалеко місточка, де наші діти могли би ходити до школи. Будинки господарські досить добрі, дерев'яний домик зовсім-таки гарний, 30 моргів орного поля, в тім числі 3 морги огороду, дальше 20 моргів чудової гірської сіножаті і 150 моргів пасовиська разом з лісом. Прекрасний фільварочок, немов сотворений для нас. А знаєш, яка ціна?

Капітан, зацікавлений, дивився на неї. Незвичайне гарячкове оживлення, яким вона була пронята, затривожило його тим більше, що її план відразу показався йому фантастичним і зовсім не відповідним до її практичної вдачі. Та він ні в чім не хотів їй перечити, зовсім розумно міркуючи, що пізніше, коли Анеля успокоїться, то й сама критичніше почне глядіти на сей свій план.

— Знаєш, яка ціна тій перлині? П'ять тисяч ринських! П'ять тисяч! Очі зажмуривши, можна дати. А на тім грунті можна держати кільканадцять штук худоби. А на літо можна ще від сусіднього дідича виорендувати величезну полонину за дешеві гроші і випасти 20 штук волів і наробити десять оборогів сіна. Ні, Антосю, се правдивий скарб!

А коли капітан, нічого не мовлячи, все ще не переставав уважно вдивлятися в неї, вона сквапно, вся тремтячи зі зворушення, говорила дальше:

— Покинеш військову службу, відберемо кавцію, купимо маєтність і зараз виберемося на село. І дітей заберемо відси. Маю свояків у Вадовицях, там будуть мати добру опіку і дозір, нехай там ходять до школи. А ми візьмемося до праці, до господарства, чи так? Твоя пенсія наразі буде йти на вклади в господарство, а коли дечого доробимося, то можна буде робити з неї невеличкі ощадності. Чи так?

— Так, так, — механічно мовив капітан.

— Значить, похваляєш мій план?

— Цілковито.

— Пристаєш на нього?

— З цілого серця.

— Ну, то добре! Гарно! Чудесно! Як же я люблю тебе, голубе мій! А в такім разі знаєш що? Іди зараз, там у спальні на моїм столику знайдеш перо, папір і чорнило і напиши подання до генеральної коменди.

— Подання? Яке?

— Подання, що виступаєш з активної військової служби.

— Зараз? — здивувався капітан.

— Ну, адже ж ти згодився на мій план?

— Так, але чень же ще не горить, не маємо чого так квапитися. За кілька неділь маєтність не втече, а втім, хто ще знає, чи при докладнім огляді вона нам сподобається? Треба би оглянути її з яким тямущим чоловіком. А за кілька неділь я можу одержати вищий аванс, і в такім разі наша пенсія також буде вища.

— А, так! — майже крізь сльози мовила Анеля. — Так тобі аванс, мізерне підвищення пенсії більше в голові, ніж мій супокій, моє здоров'я, моє життя. Такі то ви всі мужчини! На устах у вас усе: люблю, люблю! А коли прийдеться доказати сю любов бодай якийсь найдрібнішим ділом, то зараз у вас готові тисячні огляди, причини, застереження та докази.

— Ти несправедлива, Анелечко, — поважно мовив капітан. — Бог мені свідок, що я готов усе зробити для тебе, а коли хотів заждати на аванс, так се тілько в тій цілі, щоби тим ліпше забезпечити долю твою і дітей. Та, зрештою, коли так доконче хочеш...

— Доконче, доконче! Зроби се для мене!

— Добре, йду і зараз напишу подання.

І з виразом резигнації на лиці капітан пішов до спальні, лишаючи Анелю саму...

VI

Ледве вийшов, до дверей салону почувся легенький, звісний нам уже стук, і зараз по ньому, осторожно підхиляючи двері, тихесенько всунулася пані Юлія.

— Добрий день тобі, Анелечко! — мовила притишеним голосом.

Анеля, що ще не охолола з вражінь, перебутих перед хвилею, сиділа знесилена, бліда і майже в нетямі. Почувши сей голос, схопилася раптовно перелякана і скочила до Юлії.

— Га, се ти! Ну, що ж чувати?

— Все пропало! — мовила Юлія і, немов зламана, впала на крісло.

— Що сталося? Говори!

— Ох, не можу! Духу не стає. На, маєш, читай!

І подала Анелі аркуш газети, де синім олівцем зачеркнена була ось яка телеграфована новинка:

"Будапешт,— 10 грудня. Сьогодні ув'язнено тут на телеграфічну реквізицію львівської поліції якогось Давида Штернберга, що власне прибув поспішним поїздом із Константинополя. Штернберг видавав себе за купця, що веде торгівлю зі східними краями. Які підозріння були причиною його ув'язнення, досі невідомо. Штернберг виїхав зараз під ескортою до Галичини".

Анеля довго, безмірно довго відчитувала сю телеграму, їй здавалося при кождім слові, що ковтає цеглу, що душиться і що слідуючого вже ніяким способом не здужає проковтнути. А коли прочитала все до кінця, то їй видалося, що нічогісінько не зрозуміла, що всі слова, мов сполохані миші в клітці, порозбігалися з природного порядку і помішалися в такий хаос, що ніякого змислу не можна було з них видобути. їй захотілося ще раз прочитати сю телеграму, а потім ще раз, навчитися її напам'ять, а крім того, будилося недовір'я, чи се не сон, один із тих страшних снів, які в остатнім часі мучили її досить часто.

— Ну, що ж думаєш про се? — запитала пані Юлія.

— Що я про се думаю? — мов неприкаяна, повторила Анеля. — Що думаю про се? Про се? — повторяла, тикаючи пальцем в газетярську новинку і звільна віднаходячи свою давню певність. — Думаю, що се дурниця.

— Дурниця? Що Штернберг арештований?

— Що ж, Штернберг займався різнородними справами і в кождій справі міг накаламутити. Тут нема нічого неможливого, — значить, його ув'язнення не конче мусить мати зв'язок з нашою справою.

— Не конче мусить, — мовила Юлія, — се так. Та мені здається, що таки має. Недаром він телеграфував мені з Філіпополя.

— І дурницю зробив, бо сею телеграмою сам себе зрадив, показав поліції, де має його шукати.

— І справді! Мій боже, яка неосторожність! — скрикнула Юлія.

— Але знаєш, — живо мовила далі Анеля, — та сама телеграма дає мені також доказ, що ув'язнення Штернберга не має ніякого зв'язку з нашою справою.

— А се яким способом?

— Адже ж подумай собі! Поліція шукає Штернберга, значить, має на нього підозріння, має в руках якісь нитки, що ведуть на слід його справок. Коли би се була наша справа, то, очевидно, були би ми вже мали візити ц[ісарсько]-к[оролівських] властей, були би вже нас покликали до протоколу.

— Боже! — скрикнула Юлія, котрій при самій згадці про протоколи зробилося недобре.

— Заспокійся! — мовила Анеля. — Адже ж доказую тобі, що твоя тривога зовсім безпідставна.

— Ох, моя Анелечко! — стогнала Юлія. — Не можу зміркувати, чи твої докази правдиві, чи ні, та сама думка про ті... страшні... протоколи... Ох, не можу спам'ятатися!

— То зле, Юлечко, — поважно мовила Анеля. — Хоч і яка неприємна ся думка, а треба з нею освоїтися, треба приготовитися на всякий випадок. Поперед усього всякі папери попалити!

— Не маю ніяких. А втім, для всякої обезпеки ще раз перешукаю всі комоди і шухляди.

— І я зроблю те саме. А по-друге, треба собі добре уложити всю справу. Про се ще побалакаємо, коли мій муж вийде з дому. Тілько заспокійся!

— Знаєш що, — мовила Юлія, — піду тепер на хвилечку, а коли твій муж вийде, я знов сюди забіжу.

І забиралася виходити, коли, втім, відчинилися двері і ввійшов капітан. Він довго не міг прийти до себе по розмові з жінкою. Вона

робилася для нього чимраз більше загадковою і незрозумілою. Її цвітуча, майже дитиняча постать — і її нервові припадки якось не могли погодитися в його голові. В своїх листах Анеля ніколи не згадувала про ті припадки, ані словечком не жалувалася на них, але, противно, завсігди запевнювала його, що здоровісінька і навіть сама собі дивується, що так досі цвіте здоров'ям. Правда, могла се писати, щоби не турбувати його, та, з другого боку, страх за дітей, доведений до манії і до істеричних нападів, не міг появитися нині ані вчора, мусив підніматися і дужчати постепенно від довшого часу, а в такім разі годі навіть подумати, щоби не відізвався ні найменшим відгуком у її листах. Дивним і загадковим видався йому той натиск, з яким спонукала його виступити з військової служби, а її план осісти на селі і віддати дітей до свояків у Вадовицях був попросту суперечний з пересадною дбалістю про тих дітей. А проте все се, взяте разом, дуже турбувало капітана. Будь-що-будь, а факт сильних нервових припадків у Анелі був фактом, і сам її план осісти на селі і віддати дітей у чужі руки свідчив про якийсь розстрій в її думках і чуттях, про якусь хоробу, про якесь захитання нормального стану її душі.

Вийшовши до спальні і сівши при столику, капітан зачав як міг найспокійніше і найуважніше обмірковувати се все, силкуючися вияснити собі все, що бачив і чув, і уложити собі якийсь розумний план дальшого поступування. Анеля, без сумніву, хора, хоча її організм цілком здоров. Що ж се за хороба? Об'яви, яких власне був свідком, показують, що хороба тягнеться вже довший час. Всяка довша хороба, навіть спеціально нервова, була би вчинила більше або менше значний розстрій в Анелинім організмі, була би, без сумніву, відгукнулася на її апетиті, на сні, на травленні і т. д. А тут нічого такого не видно. Значить, або маємо діло з якоюсь хоробою тісно психічною, що має своє гніздо в якімсь незначущім мізковім центрі і не має впливу на звичайні органічні функції — адже медицина знає такі хороби! — або, може...

Капітан згадував Анелині листи, писані, особливо в остатніх роках, з найбільшим супокоєм, холодно, трохи навіть купецьким або репортерським тоном, розумно і ясно; той холодний тон набирав тепла, і

красок, і живості тільки в тих уступах, де була мова про дітей і про нього. Ні, жінка, духово недужа, жінка з психічною хоробою не була би в силі писати такі листи, і то так часто і правильно. Може би, якийсь час могла утаювати свою хоробу, але швидше чи пізніше мимо її волі і без її відома її хворобливий духовий стан був би проявив себе якимсь словом, якимсь логічним скоком, якимсь реченням або оповіданням. Капітан напружував свою пам'ять та не міг знайти нічого такого, що би вказувало йому в жінчиних листах якусь хворобливість, хоч читав їх з великою увагою і перечитував по кілька разів.

Він любив Анелю всею душею, з молодечим запалом, особливо тепер, по повороті з Боснії; чув, що певність її хвороби була би для нього страшним ударом, та проте, совісно розбираючи свою душу, чув, що не скривав би перед собою ані найменшого спостереження, яке би свідчило про її хоробу. Та таких спостережень у нього не було, крім тих загадкових припадків під час його оповідання про барона Рейхлінгена. Про барона! Якась тривожна болюча думка мигнула в капітановій голові. Чи ж мав би існувати якийсь зв'язок між тим оповіданням і Анелиними нервовими припадками? І який? Чи мала би на дні її душі скриватися справді якась історія з бароном? І яка? Але ні, се не може бути! Анеля так щиро, так спокійно, без ніякого замішання, з такою дитячою невинністю впевнювала його, що ні про яку історію нічого не знає, що противне припущення було би злочином, святотатством, сповненим на його любові, на його домашнім щасті. Ні, ні! Між оповіданням про Рейхлінгена і Анелиною хоробою нема ніякого зв'язку! Інакше мусив би припустити, що вона бреше, грає комедію, і то грає з незрівняніш майстерством. Сама думка про се наповнювала його обуренням, тривогою і обридженням, і він відтручував сю думку від себе всею силою своєї любові... А втім, яка ж би се могла бути історія, що сама згадка про неї могла би проняти Анелю таким переляком? Капітанова думка жахнулася летіти в безодню огидних здогадів, де надто не було ніякої надії зловити якийсь конкретний факт. Ні, ні, ні! Анеля була недужа, небезпечно недужа, тим небезпечніше, що стан і причини її хвороби були зовсім загадкові. Треба буде якнайсквапніше засягнути лікарської поради, а тим часом робити все, що можна, щоби вдержати її душу в

спокої, оминати непотрібні подразнення, достарчувати їй розривок, чинити приємність. Поперед усього треба сповнити її бажання і написати просьбу до коменди, щоби увільнила його від служби. Вона майже випхнула його, щоби писав ту просьбу. Очевидно, її гаряче наставання на те, щоб він якнайшвидше виступив зі служби, є не що, як тільки наслідок її хвороби, є прояв якоїсь манії, і він, капітан, так швидко служби не покине. Та написати просьбу можна зараз. В разі потреби можна буде сказати їй, що просьба вже подана; а втім, хто знає, чи при її хоробливім духовім стані завтра вже не вирине у неї бажання, зовсім суперечне з отсим нинішнім?

Отак розміркувавши, капітан виняв із столика папір, перо, чорнило і написав просьбу після всяких приписаних форм. З тим документом поспішив до жінки, щоб їй показати його і дати доказ, що сповнив її бажання. Зустрівши в салоні Юлію, що на його вид відсахнулася перелякана і знітилася, мов зловлений заєць, капітан, не придивляючися їй ближче, був вдячний случаєві, що піддав Анелі товаришку, і наважився не пустити Юлію так швидко додому.

— А, тітка Юля! — скрикнув радісно, наближаючися до неї і цілуючи подану руку. — Як же пані поводиться? Чому ж то пані не були ласкаві відвідати нас іще вчора вечір? На, Анелечко, отсе той документ, про який ми говорили. Прочитай його, як тобі сподобається.

І, вручивши Анелі просьбу, обернувся знов до Юлії. — Що ж то, чому, пані, не сідаєте?

— Хочу йти. Я тілько на хвилечку забігла до Анелі.

— Те, те, те, те! Хочу йти! Навіть, пані, про се не думайте! Зараз мені роздягайтеся з пальта і капелюха!

— Пане капітане! — благаючи, обернулася до нього Юлія. — Прошу на мене не напирати. Слово даю...

— Але що там мені! — кричав капітан, майже силою знімаючи з неї пальто. — Ніяких таких слів не слухаю. Молоді і гарні вдови не мають ніякого голосу і повинні слухати чужого мужа, коли не мають свого власного. Кладу арешт на паню добродійку!

— Га, коли вже не може бути інакше, — з резигнацією мовила Юлія, скидаючи капелюх, — то що маю, бідна, діяти? Лишуся ще тут, та не довше десяти мінут.

— Що се? Бунт? — добродушно кричав капітан. — Нехай мені пані не важаться ламати субординації! Прошу слухати, який буде виданий розказ денний. Лишаються пані у нас з обов'язком брати участь в конверсації! Ззімо разом обід, вип'ємо чорну каву, відпочинемо крихітку, забавляючися оповіданням історій веселих і забавних, а тілько потому розпустимо вітрила і попливемо — я на широкі води військово-суспільного життя, а пані до своєї тихої вдовичої пристані. Halt!* Ніякої опозиції, ніякого протесту! Так наказано і так мусить бути!

Юлія з нефальшованим переляком слухала капітанових слів. Його товариство здавалось їй вельми прикрим і турботним. В цілій її скуленій і благаючій поставі було видно сердечне бажання видобутися якнайшвидше з сього дому, сховатися перед могучим і енергічним голосом, перед допитливим поглядом капітановим. В його присутності чула себе безсильною, безвладною і безрадною. Обернулася до Анелі.

— Анелечко, серденько моє! Проси пана капітана... Виясни йому, що се для мене неможливе, даю слово, попросту неможливе!..

— Нічого, нічого! — перебив їй капітан. — Пропало. Ось Мариня йде з завідомленням, що обід уже готовий. Правда, Мариню? — мовив капітан до служниці, що власне показалася в дверях.

— Так, прошу пана, обід готовий, — мовила Мариня.

— А діти прийшли? — запитала Анеля.

— Так, прошу пані. Гриць забавляє їх своїми оповіданнями. Він такий смішний.

— Значить, тепер уже ані мови нема про втеку! — радісно мовив капітан. — Правда, Анелечко, що вже тепер отсю тітусю не пустимо?

— Ні, Анелечко, прошу тебе, не роби мені сього! — благала Юлія. — Сама найліпше знаєш, як дуже мені се буде неприємно.

— Го, го, го! Пані лякаються, щоб ми вас не отруїли! А, таке підозріння не може пройти безкарно. Отже, навмисно мушу паню отруїти двома наперстками боснійського вина! Allons, enfants!* Анеля наперед, а ми обоє за нею!

— Ні, Юлечко, справді Антось має рацію, — промовила нарешті Анеля. — Пощо маєш утікати? Ходи, ззімо обід, побалакаємо, а твоє господарство чей же не втече.

— Ага, бачите, пані, як вища інстанція мудро розсудила! — крикнув капітан, радуючись, що жінка, що зразу, очевидно, вагувалася, остаточно станула по його боці. — Прошу пані! — додав, подаючи їй рам'я, а потім позираючи на неї спідлоба; бачачи на її лиці вираз невдоволення і прикрості, додав:

— Але що ж се ви, пані, чините з себе таку пригноблену невинність? Чи справді моє товариство для вас таке незносне?

— О, пан капітан жартує! — мовила Юлія, силкуючися на веселий усміх. — Противно! Тілько що у мене дома...

— Що там дома! — мовив капітан. — Адже ж там діти не плачуть, а котики, канарочки і песики з туги не помруть.

Юлія, ніби завстидана, відвернула голову. Були вже в їдальні. Анеля заходилася коло зупи. Діти сиділи на своїх місцях, спокійні, але веселі, тільки оченята у них усміхалися.

— Михасю! — мовив капітан, наближаючися до нього з панею Юлією. — Чи не сесю паню ти хотів учора потягнути до одвічальності?

Михась встав з крісла, подав руку пані Юлії і мовив:

— Добрий день, пані! А вчора я хотів пані сказати, що пані недобрі.

— Я недобра, Михасику? — здивована, запитала Юлія.

— Так, пані недобрі, — мовив резолютно Михась. — Пані вмовили в нас, що татко приїде вночі, а він приїхав рано, а ми були в школі і не поїхали на дворець, щоби там татка привітати.

— Але ж я сьому не винна, Михасику, — мовила Юлія. — Татко сам телеграфував.

— Е, що там телеграфував! — відповів Михась. — В листі було написано, що приїде рано. Може, телеграма була фальшива.

— Га, га, га! То мені козак! — сміявся капітан. — Той уміє допекти.

— Але ж, Михасику, хіба ж я тому винна, що телеграма була фальшива? — мовила Юлія.

— Не треба було їй вірити, — відрізав хлопець.

— Так ти гніваєшся на мене? — Вчора троха гнівався, а нині вже ні, — мовив Михась.

— Ти мій золотий хлопчику! — скрикнув капітан, цілуючи його в чоло. — Так завсігди держися! Коли хто щось винен, говори йому правду в очі, вали сміло що думаєш. Але любити його не покидай. Так ніколи не схибиш із доброї дороги.

— Ну, ну, досить тої науки! Прошу братися до росолу, бо вистине! — мовила Анеля.

Настала на кілька хвиль пауза, під час котрої чути було тільки брязкіт срібних ложок о тарелі і мірний шелест при споживанні росолу.

Напружений і немилий настрій, який панував з початку обіду, хоч старанно маскований усіми тими особами, що сиділи при однім столі, чим дальше почав звільна якось розпогоджуватися та прояснюватися. Веселе щебетання дітей було немов той теплий і освіжаючий вітерець, що розгонював хмари, які раз по раз виповзали з якихсь таємних щілин і раз у раз грозили затемнити весь видокруг сього щасливого домашнього огнища. Під впливом тих здорових, невинних дитинячих душ навіть пані Юлія осмілилася, почала вчувати себе свобіднішою, хоч сиділа обік капітана. Тільки Анеля, хоч і як очевидно напружувала свою силу, не могла ще опанувати наслідків свого недавнього нервового припадку, від часу до часу блідла і тривожно позирала на двері, неначе в них кождої хвилі мав показатися віщун якогось нещастя. Тож коли справді по якімсь часі, вже при кінці обіду, почулося енергічне, швидке стукання до дверей, Анеля мало не скрикнула з переляку, схопилася з крісла і, відвернувшися до вікна так, щоби капітан не бачив її зблідлого лиця, вхопилася рукою за груди, силкуючися зупинити надсильне биття серця.

В дверях показалася військова фігура, що вже давно не топтала сих порогів. Се був Редліх. Окружений туманом пари, ввійшов до покою, салютуючи. Капітан радісно скочив до нього і сердечно стиснув подану йому руку.

— Добрий день тобі, капітане! — мовив Редліх. — Добрий день панству! — додав, обертаючися до товариства, хоч не міг нікого розпізнати через запотілі окуляри. — Проходячи ось туди, вступив я до тебе, — мовив знов до капітана, знімаючи і витираючи окуляри. — Іду до служби та маю ще пару хвиль часу, то можемо побалакати. Чи, може, я панству перешкодив? — додав, вложивши окуляри вже чисті і побачивши на столі зостанки обіду.

— О ні, зовсім ні! — мовила Анеля. — Зараз скінчимо. Зволить пан поручник на хвилиночку сісти собі в салоні.

— А, мій поклін пані добродійці! — мовив Редліх, кланяючися Анелі. — Прошу вибачити, що я в першій хвилі з панею не привітався, але мої нещасливі окуляри...

— О, знаю, знаю! — всміхаючися, мовила Анеля, стараючися рухом руки якнайчемніше і найшвидше випровадити Редліха до салону. Та сей іще стояв. Побачив Юлію, що від тої хвилі, як він увійшов, піднявшися зі свого місця, наблизилась була до вікна і силкувалася стояти так, щоби якнайменше звертати на себе уваги. Та Редліх пізнав її і, очевидно, зацікавлений, підступив до неї. Якась фатальна сила заставила її обернутися лицем до нього. Переконавшися, що се справді вона, Редліх став мов остовпілий, збентежений, неспосібний висказати найпростішу фразу привітання. Юлія вклонилася йому.

— А, пані тут? — притишеним голосом мовив Редліх.

— Моя товаришка Юлія Шаблінська, — мовила Анеля. — Чи, може, панство, знаєтеся?

— О ні! — сквапливо промовила Юлія.

— О так, троха! — рівночасно і також сквапливо мовив Редліх.

Капітан, здивований, глядів на сю сцену. Хотів уже вибухнути сміхом і по своїому звичаю взяти сих двоє людей на протокол, коли нараз Редліх, відвертаючися з певною остентацією від Юлії і зближаючися до нього, мовив поспішно:

— Вибачай, капітане, але мушу з тобою попрощатися.

— Що? Що? Що? — з величезним зачудуванням скрикнув капітан, приступаючи до свойого старого приятеля і силкуючись заглянути йому в очі.

— Мушу йти! — повторив Редліх збентежений, поглядаючи на годинник. — Я троха перечислився в часі... Маю ще справунки...

— Редліх! — остро мовив до нього капітан. — Зачинаю не розуміти тебе. Приходиш до мене, щоби побалакати, заявляєш згори, що маєш дещо вільного часу, а тепер раптом зриваєшся.

— Вибачай, капітане, але, їй-богу... не можу лишитися.

— Та чому? Говори правду!

— Іншим разом! Іншим разом скажу тобі, а тепер мушу йти! — благаючим тоном повторяв Редліх, щораз більше наближаючися до дверей.

— Ні, се не може бути! Редліх! — мовив з натиском капітан, котрому кров почала набігати до голови. — Ти мені сього не зробиш!

— Капітане, — мовив Редліх рішучо і енергічно, бачачи, що капітан заступає йому дорогу, — даю тобі слово честі, що довше не можу тут лишитися ані хвилі.

— Що се значить? — скрикнув капітан, не можучи опанувати себе. — Мовиш се таким тоном, немовби хотів нанести мені зневагу в моїм домі.

— Приймай се, за що хочеш, — мовив Редліх, — тілько даю тобі слово честі, що я зовсім не мав наміру тебе зневажати, а також що довше ані хвилі не можу тут лишитися.

При сих словах капітан став мов оглушений. Кілька секунд з цілим напруженням своєї душі глядів Редліхові в очі, та сей тепер спокійно видержував його допитливий погляд. Та капітан не міг нічого вичитати в темній глибині Редліхових очей. А потім охляв, мов зламаний, і відсунувся набік, лишаючи Редліхові вільний прохід до дверей. Не попрощавшися ні з ким, Редліх вийшов геть. Капітан, зламаний, не пам'ятаючи сам себе, впав на крісло. Кілька секунд панувала в комнаті мертва зловіща тиша. Чути було придержувані віддихи дітей і тривожне биття серця у жінок.

Вкінці капітан підняв очі і, якось безтямно обводячи ними по комнаті, промовив майже шептом:

— Пішов!

А потім, зупиняючися очима на лиці Анелі, запитав:

— Що се значить?

— Не знаю, мій любий! — відповіла Анеля. — Нічогісінько не розумію Редліха.

І обернулася до Юлії, що все ще, збентежена, тремтяча і бліда, стояла при вікні.

— Юлечко, може, ти нам виясниш? Що таке сталося поручникові? Чим він образився?

— Не знаю, — ледве чутно прошептала Юлія.

— Але ти його знаєш?

— Ні, зовсім його не знаю, — мовила Юлія трохи сміліше.

— Адже ж він мовив, що вас, пані, знає! — мовив капітан.

— Не знаю, відки се взяв, — відповіла Юлія, знов понижаючи голос і втупляючи очі в долівку.

— Редліх, прошу пані, ніколи не бреше, — суворо заявив капітан.

— І я також не маю сього звичаю! — ущипливо відповіла Юлія.

— Так що ж значить се все? Що тут за загадка?

— Може, пан Редліх приняв мене за когось іншого, за якусь женщину, що чим-небудь образила його, — вже сміліше говорила Юлія.

— Гм, се може бути, — мовив, подумавши, капітан. — Він короткозорий, і такі qui pro quo* траплялись йому не раз. Але щоб аж до такого ступня міг забутися, щоби мені в моїм домі в присутності гостя робив таку зневагу, — ні, сього я не міг би й придумати!

Серед мовчанки скінчено обід. Здавалося, що поява Редліха і його короткий побут в отсій комнаті доразу змінили в ній атмосферу Свіжість, радість і свобода щезли зовсім. Усі сиділи німі, пригноблені і сумні. Навіть діти посумніли і стратили апетит. Капітан навіть не доторкнувся своєї улюбленої легоміни, тільки Анеля ззіла свою порцію, та й Юлія, дивлячись на неї, чула себе спонуканою ззісти також дещицю, хоч учинила се, очевидно, вельми пересилюючи себе саму. Чорної кави не хотів ніхто, а про пообідню гутірку, що так усміхалася капітанові перед

обідом і котру він хотів оживити оповіданням веселих і сумних пригод свойого босняцького життя, щоби забавити Анелю і навести її на свіжі думки, тепер не було ані думки. Вони сиділи в такім настрої, немобви перед хвилею стратили когось наймилішого з-поміж себе.

Зараз по обіді Юлія, попрощавшися холодно з капітаном, пішла додому. Капітан тепер уже не задержував її. Відходячи, вона незавважно шепнула Анелі кілька слів. Капітан попросив жінку, щоби пішла до спальні і лягла трохи спочити, а сам пішов до салону, заявляючи, що також ляже на софі і пару хвиль передрімає. Діти пішли до школи.

VII

Вийшовши з дому коло четвертої години по полудні, капітан сам здивувався і перелякався, заглянувши в своє нутро і вияснивши собі всю зміну, яка там довершилася відучора. Адже ж тільки вчора по довголітній розлуці він вернув до свойого домашнього огнища! Адже ж учора воно здавалося йому раєм, упоювало його невисказаним щастям і відслонювало перед його душею необмежені видокруги такого самого щастя, любові і розкоші! А нині! Капітан, глибоко завстиданий, мусив признати сам перед собою, що почув якусь полегшу, коли з сеї каменици, що містила в собі його рай і його щастя, вийшов на вулицю.

"Я підлий, нікчемний, невдячний, нечесний! — лаяв сам себе капітан. — Що ж таке сталося, що змінилося в моїм домі, що він зачинає видаватися мені душною тюрмою? Нічогісінько не змінилося, нічогісінько таке не сталося! Нервові припадки Анелині, — ну, справа неприємна, та, певно, нічого тут нема страшного. Адже ж вона цвіте, як рожа, і апетит має дуже добрий. Дурна сцена, яку зробив мені Редліх? Ну, побалакаю з ним, зажадаю вияснення. Може, у нього є які рахунки з тою вдовою, бо се ж очевидно, вона бреше, запевнюючи, що його не знає. Але чим же се доторкає мене і моє щастя? А проте все-таки!.."

І капітан знов зітхнув, чуючи, що на його груди натискає щось важке, немов брутальні коліна якогось незримого ворога, що зненацька повалив його на землю і бажає принизити його до крайньої крайності.

Виходячи з дому, капітан заявив жінці, що піде до полкової коменди і подасть просьбу о димісію. Він не хотів виразно брехати, хоча почував, що Анеля переконана про те, що він бреше і що, не відбираючи їй того переконання, бреше скрито, бреше самим наміром і замислом. А покинувши домашні пороги, він якось несвідомо звернув свої кроки в противний бік, горі Пекарською вулицею, до Личаківського кладовища. Вулиця була майже пуста, тільки десь-не-десь ішли тротуаром прохожі або служниці з коновками брели в снігу півперек вулиці. Капітан ішов і йшов, не зупиняючися, все занятий своїми думками. Може, те понуре небо, покрите олов'яними хмарами, що з них к вечору почав сипати дрібненький сніг; може, холодне повітря, що змушувало людей корчитися, і кулитися, і шукати теплого кута; може, непринадна перспектива довгої, майже пустої вулиці, що кінчилася кладовищем, розкиненим на сугорбі і тепер майже зовсім уже застеленим сумерками, а може, все оте сумне, понуре і темнувате окруження пригноблювало й капітанові думки і замість полегші та вспокоєння втоптувало його чимраз у чорнішу меланхолію.

"Не чую себе вже нині таким щасливим, як був учора, — міркував капітан. — Не знаю, яка сьому причина, та що ж, коли се так. Чую, що якийсь злий дух літає над нашим домом, що щось затроює нашу сімейну атмосферу, що десь там є якісь болючі місця, що доторкнись їх хоч би найлегше, а відразу пропала вся гармонія, ясність, щирість і радість. Які се болючі місця, де вони є, як починилися і як би можна їх повигоювати, сього ані крихітки не знаю. Вони появляються в хвилях, коли найменше можна би їх надіятися. Сама та непевність, та блуканина напотемки мучить мене, мучить Анелю, робить неможливим щасливе життя. А проте я чую, що сама Анеля чи то не хоче, чи не може нічого зробити, щоби розкрити ту тайну, щоби вияснити всю справу. Що се значить? Чи справді є тут якась тайна, що її ховають від мене, чи, може, тільки я сам тут винен через свою незручність? Що ж, за п'ять літ циганського,

майже таборного життя можна відвикнути від товариського життя з делікатніше зорганізованими натурами, чуткішими і вразливішими, такими, як Анеля. І справді, я міг не в одному і не раз зовсім без моєї волі вразити її, та чи ж сього було би досить для вияснення сеї дисгармонії, сього нервового напруження, що починає закрадатися поміж нас? Адже ж вона знає, що я її люблю, знає, як дуже її люблю! Адже ж і вона любить мене, любить дітей, і для такої обопільної любові дарується багато, вибачається дуже багато. Ні, в тім мусить бути щось інше! Але що? Чи мала ж би Анеля утаювати щось передо мною, ховати якийсь секрет? Чи мав би її нервовий напад під час мойого оповідання про барона бути справді наслідком почування якоїсь гидкої історії, котру барон міг би був мені відкрити, та тільки його самовбійство до сього не допустило? Але ж се було би страшенно! Ні, її радість з мойого приходу, її свобідний і погідний настрій вчора — і свідомість якогось такого вчинку, що поява самої можності його відкриття доводила б її до таких сильних нервових припадків, — се одно з другим не годиться, се не подібне до правди!"

Хід думок капітанових був перерваний зовсім не особливою пригодою. В однім місці перед великою брамою був сніг на тротуарі зовсім утоптаний. Служниці, носячи коновками воду, поналивали на тротуар води, через що тротуар, покритий верствою гладковтоптаного снігу, покрився зверху гладкою, як скло, ледовою корою. Таким робом на гладкій дорозі зробилася дуже небезпечна машина, звісна в механіці під назвою похилої площі, а в практиці називана львівським карколомом. Правда, у Львові обов'язує припис посипати такі карколоми піском, попелом або іншими подібними приладами, та всі такі приписи, досить старанно виконувані в середині міста, тратять свою обов'язкову міць тим повніше, чим далі йдемо від середини до границь міста, а на вулиці Пекарській виповнюють їх аж тоді, коли кілька або кільканадцять осіб поляже жертвою такої невинної підривки і коли між тими особами знайдеться якась горда і непокірна душа, що вдасться до поліції, або коли яка з тих жертв наскочить на таке поважне ушкодження, що зробиться скандал і галас на цілій вулиці і поліція не може не звернути на се уваги.

Капітан власне наближувався до тої зрадливої гололедиці перед брамою. Був ще віддалений від неї яких двадцять кроків, коли нараз побачив дідуся в старім витертім футрі, в баранячій шапці з кляпами, натуленими на вуха і зап'ятими під шиєю, згорбленого і при палиці, що йшов з противного боку до сього місця. Та ледве зробив крок по леду, поховзлася палиця, на котру він підпирався, дідусь стратив рівновагу і лицем наперед упав на тротуар. — О боже! — скрикнув нещасливий і затих, лежачи на леду без руху і без голосу.

Капітан в одній хвилі прискочив до нього, бажаючи допомогти йому встати, але дідусь не рушався. Капітан підняв догори його голову: лице, вуса і сива борода дідусева були забризкані кров'ю, що капала з носа і з лиця. На лиці видно було глибоку рану від камінця, що лежав на леду і на котрий упав бідний старець. Сей не подавав знаку життя. На вулиці не було нікого. Бачачи, що старий зомлів, капітан положив його на снігу, підбіг до брами камениці і щосили шарпнув кілька разів за дзвінок. На голос дзвінка вибіг сторож, за ним сторожиха, ще кілька якихсь жінок, дальше якийсь пан. Капітан відтирав зомлілого, хтось із присутніх побіг покликати поліціянта, більшість стояла бездіяльно довкола капітана і зомлілого, придивляючися капітановій роботі і оханням, висказуючи радше зачудування, ніж співчуття.

— Чого стоїш, тумане! — скрикнув капітан до сторожа. — Чому не поможеш мені бодай відтерти нещасливого, що з твоєї вини може навіть головою наложити?

— З моєї вини? — грубо відмовив сторож.

— А з твоєї! Бо твій собачий обов'язок був посипати гололедицю, що він на ній упав.

Сторож нерадо, хоч не без внутрішнього перестраху, взявся помагати капітанові. Нарешті, по кількох хвилях сильного натирання і розбуджування старий прийшов до себе.

— О боже! — промовив слабим голосом. — Що зо мною? Що сталося?

— Нічого, нічого! — мовив капітан. — Ви впали ось тут на леду.

— А, так, я впав! Ударився в голову... О боже!

— Що ж, можете встати? — питав капітан, підводячи його на рівні ноги. Та дідусь захитався і був би впав знов, коли би присутні не були підхопили його на руки.

— Ох, не можу! Сили не маю! — стогнав старий.

В тій хвилі прибув поліціянт і, довідавшися, що сталося, зараз післав хлопця по фіакра, щоби відвезти старця до шпиталю, записав собі назву недбалого сторожа, а потім, обернувшися до капітана як до головного свідка, запитав його про ім'я і назву.

— Капітан Антін Ангарович, живу ось тут на Пекарській, нумер четвертий, — мовив капітан.

Поки поліціянт нотував се в своїй книжечці, дідусь, почувши сю назву, почав дивно тремтіти. Голова його затряслася, мов у дитини, що їй збирається на плач; уста почали рушатися, немов говорили щось, тільки що в горлі не ставало голосу. Кілька разів силкувався піднестися, та надармо. З присутніх ніхто не завважав сих рухів; увагу всіх присутніх заняв сторож, що плачливим голосом почав толкуватися перед поліціянтом, переплітаючи те благання грубою лайкою на жінку, що, мовляв, сама всьому винна, бо мала посипати тротуар, а не посипала. Старий сидів насеред тротуару, серед тої купи людей, що збіглася з цікавості, падка на новинку і на скандал, та тепер не звертала на нього уваги. Його лице, ще забризкане кров'ю, бліде і зіссане нуждою, крім болю, виявляло ще почуття якогось розпучливого бажання — вчинити щось, сказати щось і при тім страх задля неможності вчинити те, чого бажалося. Се був вид чоловіка, що серед пустого поля впав до

глибокої криниці і знає, що сам, без чужої помочі, нездужає видобутися з неї, а при тім знає, що його крик і благання мусить лишитися марним і безплодним. Аж ось у хвилі, коли капітан якось наблизився до нього, визираючи приїзду фіакра, дідусь тремтячою рукою сіпнув його злегка за полу плаща. Капітан обернувся до нього, нахилився і з зачудуванням побачив той вираз страшенного заклопотання на старечім лиці.

— Що, татку, що вам є? — запитав з теплим співчуттям.

— То... пан... є... капітан... Анга...

— Так, Ангарович. Може, мене знаєте?

Дідусь заперечив рухом голови та рівночасно судорожно замахав рукою, даючи знак, що хотів би щось говорити, але не може.

— Де ж ви так ударилися? — запитав поліціянт, підходячи до старого.

— Ось тут... тут... — стогнав старий, показуючи лице і чоло, де тепер видно було великий синявий набій.

— Ви тутешні?

— Ні, не тут...

— А як називаєтеся?

— Ми... Ми... Михайло...

Назви не міг доповісти. Зомлів другий раз.

— Везіть його швидко до шпиталю, — мовив капітан до поліціянта, — щоби не вмер тут на місці. Очевидно, він дуже ослаблений. А може, навіть голодний. Якби там треба було що купити для нього, то прошу, даю се для нього.

І капітан подав поліціянтові гульдена. Присутні зложили також по кільканадцять крейцарів. Тим часом над'їхав фіакер. Поліціянт велів підсадити зомлілого бідолаху на дорожку, сам сів обік і велів живо їхати до головного шпиталю.

Отся пригода, зрештою зовсім не жадна рідкість на львівському грунті, попхнула капітанові думки в інший бік, ніж досі. Почуття сповненого обов'язку супроти ближнього додало йому сили і відваги. Хоч уже добре смеркалося, у нього на душі робилося якось ясніше. Почав навіть сам собі робити закиди за те, що перед хвилею так чорно глядів на свої сімейні відносини, що підозрівав загадки і тайни там, де їх, правдоподібно, зовсім нема.

— Все воно якось буде, небоже Антосю! — мовив сам до себе. — Все якось уложиться і, може, навіть ліпше, ніж би ти сам хотів. Тілько спокійно, без лишнього гармидеру! Nur nicht überstürzen!* — як мовив той німець-гончар, коли йому віз з горшками перевернувся до рова. Щоби тілько ти сам не зробив нічого такого, чого б потім мусив жалувати, а з рештою здайся на божу волю!

Так філософуючи і моралізуючи, капітан завернув з Пекарської і пішов до міста. Не знав, властиво, куди має йти і пощо, але йти додому не почував ані охоти, ані потреби. Прийшовши на Бернардинський плац, звернув на вулицю Галицьку, відси вийшов на ринок, відси на Трибунальську і поперед головний одвах вийшов на вулицю Кароля Людвіка. Йшов сими вулицями, де горіло найбільше світла і снувало найбільше прохожих. Вулицею Кароля Людвіка звернув на плац Мар'яцький, відси на Академічну і так по цілогодиннім проході, оглядании вистав склепових, пильнім відчитуванні титулів книжок, виставлених у антикварнях та книгарнях, підслуханні множества

незначучих відривків уличних розмов, майже сам не знаючи, як і коли, капітан опинився на вулиці Фредра перед будинком офіцерського касину. Тільки тепер пригадав собі, що, виходячи з дому, в глибині душі мав, властиво, постанову, щоби тут здибатися з Редліхом і зажадати від нього вияснення щодо того бешкету, який зробив йому сьогодні в його власнім домі.

Була ледве шоста година. В касині не було ще майже нікого, тільки в більярдовій залі два молоді резервові офіцери грали в більярд, голосно викрикаючи числа зроблених карамболів. Коли ввійшов капітан, вони салютували по-військовому і зараз розпочали знов свою гру, хоч уже без голосних викриків. Якоюсь пусткою дихнуло на капітана від тих обширних порожніх зал з шаблоново поуставлюваними кріслами, з газетами, поукладаними на столах, мов трупи в великій трупарні, з лакированими суфітами, окопченими тютюновим димом. Тільки перед самим входом капітана касиновий слуга засвітив там дві-три газові лампи, так що кути тої обширної зали потопали в пів-сумерці. Роздягшися з плаща і шаблі, капітан сів при столі і почав читати часописі, хапаючи поперед усього львівські, котрих майже зовсім не видав отсе вже п'ять літ.

Хоча в них не було нічого цікавого ані особливого, то проте він прочитував їх від дошки до дошки, не минаючи й анонсів. Відсвіжував собі в тямці фізіономію міста, його жильців, їх інтереси і уподобання, порівнював теперішнє з недавно минувшим. Кожда назва, яку зустрічав у часописях, приводила йому на тямку щось знайоме: приятеля, шкільного товариша, вчителя, лікаря, фірму шевця, що шив йому чоботи, кравця, що ще за студентських часів так часто робив йому на кредит, торговку фруктів або сварливу сусідку, котрій, ще бувши хлопчиком, робив різні збитки. Кожда назва вулиці викликала нові спомини. Всміхався до них як до старих знайомих, здибаних серед чужої юрби. Відчитуючи ті мертві букви, слова і речення, він навіть не силкувався похопити їх логічний зв'язок, їх значіння і зміст, та зате моментально переживав, ніби у сні або в калейдоскопі, найрізніші веселі і сумні, приємні або прикрі пригоди свойого життя.

Помалу касино почало наповнюватися військовими. Приходили міряним кроком, "schneidig"*, випростувані після прусського взірця, побрязкуючи шаблями і острогами. Віталися салютуючи і короткими словами вроді "Servus! Wie gehts dir?"*. Переважна часть громадилася в їдальні, а відси переходили хто до більярдової зали, хто до вузької та довгої картярні, повної зелених столиків і крісел. До читальні мало хто заглядав. А що капітан сидів обернений плечима до дверей, то перші з тих, що заблукалися сюди, обходили довкола стола, нібито переглядаючи часописі або шукаючи чогось спеціально, і заглядали йому в лице, а пізнавши його і буркнувши під носом "Servus!", хапали швиденько першу-ліпшу часопись і відходили, не наближаючися до нього. Пізніше і сього не стало, і хоча в читальні набралося кільканадцять офіцерів, то проте ані один із них не подав йому руки, не заговорив до нього, не присівся до нього. Деякі, позабиравши часописі, повиходили до сусідніх зал, інші засіли при інших столах або десь по дальших кутах. Капітан сидів сам один, не перестаючи заглиблюватися в читання львівських дневників.

Поки був сам один у залі, почував себе свобідним і віддавався тій подекуди поетичній радості, яку в нім збуджували ті дневники, а радше ті здавна знайомі імена і назви, що в них стрічалися на кождім кроці. Та бачачи офіцерів, що шасталися по залі, брязкали острогами, шелестіли аркушами газет, а особливо заглядали йому в лице і тікали від нього в різні боки, він швидко позбувся сеї поетичної ілюзії. Що значило те бокування? Чи воно навмисне, чи припадкове? Не відвертаючи очей від аркуша газети, але не бачачи в ній нічогісінько, капітан силкувався вмовити сам в себе, що се зовсім припадкова пригода, що офіцери — делікатні люди, і, бачачи, що він так пильно читає, не хочуть йому перешкоджувати і для того не зближаються до нього. Правда, супроти інших вони не були такі делікатні. Он сей поручник також пильно читає, та свіжо прибувший товариш без церемонії кладе йому руку на плече, розпочинає з ним розмову і відриває його від читання. "Ну, між близькими приятелями се діло звичайне, та ми, сказавши правду, чужі собі", — міркує капітан, спідлоба і не без якоїсь зависті поглядаючи на прояви близької і сердечної приязні між тими чужими для нього людьми.

Щось немов шептало йому: ану відложи набік газету, чи котрий із них приступить до тебе? Та в тій самій хвилі така тривога проняла його, що ану ж ніхто не приступить і скандал вийде вже зовсім безсумнівний, що він не відважився відірвати очі від газети, похилився над нею і держав її руками, як який щит, як потопаючий дошку, що рятує його від загибелі.

Та сидіти ось так над часописсю, цілковито для нього байдужою, подавати вид, що читає, хоч по правді не читав, мовчати і крадькома тільки позирати на інших, — се було для нього дуже прикро, а чимдалі, тим більше мучило його. Капітан, властиво, не розумів, що діється з ним? Що його так знесмілило? Чому не може в тій хвилі встати і з свобіднісіньким видом підійти до он тої купки, що розсілася близько печі і притишеним голосом розпочала якусь розмову? З вчорашньої учти пригадує собі майже всі їх фізіономії. Пили з ним Bruderschaft, тож не можуть його відіпхнути, а втім, що ж могло би спонукати їх відпихати його? А все ж таки, хоч кілька разів збирався на відвагу, в душі називав сам себе дурнем і трусом, все-таки не міг встати і прилучитися до балакливої групи. Чув, що кров б'є йому до голови, що в очах морочиться і думки путаються. Тільки слух його заострився незвичайно, уші поробилися шпіонами, щоби підслухати розмову, що велася в противнім кінці зали. Розмова оживлювалася чимраз більше. З повені слів виривалися цинічні сміхи, грубі жарти, переплітані шептами або розсудливими упімненнями старших, оглядніших офіцерів. Помалу кружок близько печі робився чимраз численніший; майже всі, що були в залі, покинули газети і зібралися довкола печі.

Капітан сидів, немов на розжарених вуглях. Йому здавалося, що вся та розмова йде про нього, що всі позираються на нього, згірдливо моргають в його бік, показують на нього пальцями. Уривані фрази і речення, які він десь-колись ловив ухом, робили на нього таке вражіння, як коли би хто жевріючим приском посипував його по голім тілі. Терпів страшенно, та даремно силкувався відгадати, чому і за що терпить.

Вкінці дехто з тих, що стояли коло печі, особливо молодші, почали голосно викрикувати поодинокі уривані речення.

— Се не може бути! Ми не можемо се стерпіти! — кричав один.

— Але ж він, правдоподібно, ні про що не знає, — уговкував другий.

— Що ж то він сліпий і глухий, щоб не знав, що твориться довкола нього?

— Ні, ми такого пана не можемо стерпіти між собою!

— Але ж треба би поперед усього переконатися, дати йому змогу витолкуватися.

Гармидер зробився загальний. Капітанове положення зробилося вкінці зовсім неможливе. З найбільшим зусиллям своєї волі він відложив набік газету, встав і, наближаючися до якогось поручника, що стояв найближче нього, промовив до нього чемно, м'яким, злегка тремтячим голосом:

— Не прогнівайся, товаришу, коли тебе запитаю, про кого властиво тут мова?

Поручник зирнув на капітана якимсь збентеженим, заклопотаним поглядом і процідив:

— Е, то... так...

— Що будеш крутити, поручнику? — гукнув голосно якийсь капітан від піхоти, здоровенний мужчина, крепким баритоновим голосом. — Адже ж раз треба йому сказати правду. Так, отже, Ангаровичу, знай, що ми розмовляли про тебе.

Грім з ясного неба, вдаривши ось тут обік нього, не був би так перелякав Ангаровича, як ті слова. Хоч уже перед тим, ще вчора

прочував, що офіцери мають щось против нього, то все ж таки в глибині душі вважав се за якусь сумнівну догадку, за забобон, якому можна не няти віри. Та тепер уже сумнів був неможливий, і та страшна дійсність прошибла капітана, мов карабінова куля. Поблід, захитався на ногах, та, тримаючися за поруччя крісла, якимсь розбитим голосом запитав:

— А не можна би знати, що ви, товариші, говорили про мене?

— Ми спорили над питанням, чи можемо толерувати тебе дальше в своїм товаристві, чи ні?

— Мене? — скрикнув Ангарович. — Що ж я таке зробив, щоб ви мали аж не толерувати мене в своїм товаристві?

— Не гнівайся, брате, — мовив капітан від піхоти. — Ти знаєш, що в житті людському бувають такі пригоди, коли на чоловіка паде погана тінь, хоч він, може, не то своєю рукою, але навіть думкою не причинився до сповнення поганого вчинку.

— Значить, на мене паде якась погана тінь? — запитав остро капітан, котрому певність і безсумнівність грізного положення вернула його воєнну хоробрість. — Прошу вияснити мені, що се за тінь?

— Ми думали, що ти й сам знаєш, в чім тут діло.

— Я знав би про себе щось злого і смів би прийти в ваше товариство? — скрикнув Ангарович.

— Ну, братику, не знаємо тебе ближче, — мовив один із старших військових. — А прийти в наше товариство, почуваючися до негарних учинків, — се, певно, не був би гарний поступок, але сам признай, не було би ніщо так дуже неможливе.

— Для мене се зовсім неможливе!

— Га, може бути. Та нам здавалося неможливим також се, щоби ти досі не знав, з ким жиєш і як жиєш.

— Що? що? що? — з зачудуванням скрикнув капітан. — Сих слів то вже абсолютно не розумію.

— Ну, а я не маю обов'язку вияснювати їх тобі, — мовив гордовито його інтерлокутор і обернувся до нього плечима.

— Як же се? — ледве здержуючи свій гнів, скрикнув Ангарович, озираючися довкола. — Осуджуєте мене, бокуєте від мене, як від прокаженого, признаєте мене негідним свого товариства, видаєте на мене засуд смерті і виконуєте його, а про те не хочете мені сказати, в чім моя вина!

Гнів, обурення, почуття дізнаної кривди, страх, що та кривда мусить все-таки мати якісь реальні мотиви, вкінці безсильна розпука при виді товаришів, що відверталися від нього, — все те клекотіло в капітановім нутрі. Не знав, що чинити, як поступити в тій страшенній колізії, в якій знайшовся незвісно як і за що. Якісь великі кроваві плями почали миготіти у нього перед очима, і з таємних глибин душі виринало непереможне бажання змити свою кривду, свою ганьбу в крові першого-ліпшого з тих ситих, гордих людей, котрим, очевидно, байдужісінько було до його страждання.

— Ось іде Редліх, — промовив нараз один офіцер і, обертаючися до капітана, додав: — Він, певно, схоче тобі вияснити, про що тут річ іде.

— Так, так, — гукнуло хором кілька голосів, — а коли він не схоче, в такім разі перший-ліпший з нас готов тобі служити.

— Редліх! — озвався один з-поміж офіцерів до Редліха, занятого витиранням своїх окулярів. — Є тут Ангарович і хоче розмовитися з

тобою. Думаємо, що яко приятель схочеш і зумієш найліпше вияснити йому ситуацію. А коли не схочеш, то пошли його до кого-будь із нас.

— Так, так, кождий з нас готов йому служити! — потвердили інші офіцери і гурмою вийшли з зали, лишаючи обох приятелів самих.

Редліх добру хвилю стояв мов остовпілий. Не надіявся застати тут Ангаровича; не знати чому був певний, що Ангарович прийде до нього на квартиру і зажадає вияснення тої нечемності, якої допустився в полуднє. Вже укладав собі в голові якнайделікатніші, якнайбільше приятельські фрази, якими хотів утихомирити справедливий гнів капітана. Але тепер! Тут! Один позирк на ситуацію, яку застав, перші слова, що вискочили з уст офіцерів, переконали його, що справа попсована безповоротно, що про зменшення правди, про її делікатне трактування або часткове захування не може бути ані мови.

Які наслідки мусить мати серед таких обставин його розмова з капітаном, се також для Редліха ані на хвилину не могло бути сумнівним. В тій хвилі, коли офіцери лишили їх самих, Редліх почув, що їх товариські руки поклали його на плиті з розпеченого заліза. Якийсь безмірний біль і жаль прошиб його душу. Чи вмити руки від усього? Чи відіслати капітана до інших? Смертельний удар, нанесений рукою приятеля, чи ж не буде сто разів більше болючий? Та, з другого боку, чи ж товариші не будуть мати права вважати його трусом?

Кілька хвиль стояла в залі гробова мовчанка. Оба приятелі стояли насупроти себе, як засуджені на смерть, бліді, безсильні промовити, безсильні глянути один одному в очі. Вкінці Редліх перший наблизився до капітана і подав йому руку, котру той стиснув. Обох руки були холодні як лід.

— Що маєш мені сказати? — глухим голосом запитав капітан.

— Сядьмо! — майже шептом вимовив Редліх.

Сіли. Редліх знов хвилю мовчав, шукаючи слова, звороту, яким би міг розпочати сю фатальну розмову.

— Гніваєшся на мене, — промовив вкінці, не підводячи очей на приятеля. — Чуєшся ображеним, правда? Маєш рацію. Я образив тебе нині в полуднє. А що найфатальніше, що не можу тебе перепросити, бо я поступив так з конечності, інакше не міг поступити.

Капітан кинувся, немов укушений гадюкою, і, майже шепчучи зі зворушення, запитав:

— А то чому?

— Виясню тобі, все витолкую, — мовив Редліх, — хоча бог мені свідок, я віддав би половину життя, щоби тілько не потребував тобі нічого вияснювати, щоб усе те, що тепер мушу тобі сказати, була неправда, видумка або луда.

— Не покликуй бога на свідка, але говори, що маєш говорити! — з холодною резигнацією промовив капітан.

— Нехай і так, скажу тобі коротко, — зітхаючи, мовив Редліх. — Ота женщина, котру я застав у вашім товаристві, належить до таких женщин, котрих навіть назви в порядним товаристві ніхто не може назвати. Не думай, щоби се була попросту упавша женщина. О ні! Всі ми грішні, всі падаємо в своїм житті, і для таких женщин, не раз жертв нужди, пересудів або навіть щирого чуття, можна не раз мати навіть пошану. Знаєш мене, що суспільні пересуди не кермують моїм осудом, значить, можеш міркувати...

— Але ж та женщина тебе не знає! — скрикнув капітан. — Ти, може, приняв її за когось іншого?

— На жаль, ні! — сумно відповів Редліх. — Знаю її аж надто добре, знає її більшість присутніх тут офіцерів, і, коли хочеш переконатися, можемо завести тебе до її мешкання.

— До її мешкання? Так хто ж вона така?

— Не маю слова, щоби схарактеризувати тобі те огидливе і підле ремесло, яким займається вона. Те ремесло тим огидливіше, що полягає на ошуканстві, на укриванні перед оком властей і ведеться під невинним титулом пансіону для бідних та чесних дівчат.

Капітан аж скаменів з зачудування і переляку.

— Боже! — скрикнув. — І таку особу!.. Адже ж я сам задержав її на обід майже силоміць. І таку особу... мої діти навчилися називати тіткою!

І він заллявся гарячими слізьми, хлипаючи, мов дитина, і затуливши лице руками. Редліх мовчав.

— О, се страшно, страшенно! — повторяв капітан, та нараз, підвівши голову і вдивляючися в Редліхове лице мокрими від сліз очима, мовив майже радісно:

— Але що ж з того? Ну, помилка. Адже ж ані я, ані моя жінка не знали до сеї хвилі про се. А ся огидна женщина — шкільна товаришка моєї жінки. Значить, коли се була та тінь, що падала на нас, задля котрої товариші хотіли виключити мене зі свого товариства, то що ж легше, як змити ту пляму, відсунути ту тінь? Чи ж міг ти, чи міг хто-небудь із вас припускати, що, дізнавшися про все, я стерплю бодай на хвилину не тілько присутність сеї прочвари в жіночій постаті в своїм домі, стерплю бодай, щоби її ім'я згадувано в моїм домі? І задля такої тіні прогріху причинювати мені таку прикрість замісто розповісти мені відразу ясно і одверто, о що тут ходить! Ні, старий приятелю, се було не

по-приятельськи! Так приятелі не роблять! Ну, але досить того! Подай мені руку! Все те уложиться, все направиться.

Редліх слухав тих слів, що невдержаним потоком рвалися з капітанових уст. Серце краялось у нього, коли бачив радість і надії приятеля і почував, що в найближчій хвилині мусить нанести їм смертельний удар, мусить сю гарну, благородну душу, повну добра і віри в людей, зіпхнути з її ясної високості і скинути в чорну безодню зневіри і розпуки. Та дарма, іншого виходу не було.

— То-то й горе, старий друже! — мовив понуро Редліх, не приймаючи поданої йому капітанової руки. — Ніщо не уложиться, а те, що попсовано, вже не дасться направити. Те, що я досі розповів тобі, се тільки половина справи, і то, на жаль, менша половина.

— Що? Значить, є ще щось! — скрикнув капітан.

— Є, і то щось таке, про що я волів би ніколи не говорити. Та що ж, коли діло дійшло до того, що не можу мовчати, то знай, що твоя жінка...

— Що смієш мовити про мою жінку? — верескнув з цілого горла капітан, зриваючися на рівні ноги.

— Знає дуже добре, хто такий ота пані, — рівним голосом мовив Редліх.

— Брешеш, брешеш! — кричав капітан.

— І навіть, — маємо на се незбиті докази, — є з нею в тихій спілці, — так само продовжав Редліх.

— Брехуне! Підлий клеветнику! Мовчи, мовчи! — ревів капітан, кидаючися на нього з п'ястуками. — Тільки твоя кров може змити сю

огидну, сю нечувану клевету, яку ти кинув на найчеснішу жінку! Боже, що се діється зо мною! Геть мені з очей, бо тебе розірву! Геть!

І капітан знов кинувся на Редліха, вхопивши крісло і сам себе не тямлячи зі злості.

На його крик юрбою вбігли офіцери і обступили обох.

— Підлі! Нікчемні! — кричав, пінячися і кидаючися, капітан. — Так ось чого вам було треба! Се була ваша конспірація! Вбити, замордувати, замучити мене забажали. І за що? Що я зробив вам? А той... той скорпіон, що вдавав мойого приятеля, дав себе ужити вам за знаряд. О, ганьба вам! Ганьба і прокляття!

Всі офіцери мовчали. Кілька найсильніших держало капітана за руки і рамена. Він кидався, кляв і скреготав зубами, бажаючи помсти, крові або смерті. Редліх стояв обік, блідий як труп, чекаючи, поки капітан успокоїться. Вкінці товариші, бачачи, що сам вид Редліха все наново вводить капітана в неописанну стеклість, попросили його, щоби віддалився до сусідньої комнати. Тільки за якої півгодини капітан, зовсім охриплий, ослаблений і знесилений, упав мов неживий на крісло і почав знов плакати.

Було вже пізно вночі, коли його розбурхана душа успокоїлася настільки, що міг трохи холодніше розміркувати, що треба робити. Тоді забажав ще раз розмовитися з Редліхом. Той прийшов блідий, але спокійний і повний резигнації.

— Ти сказав мені, що маєш докази, котрі промовляють против моєї жінки? — мовив капітан. — Які се докази? Покажи їх.

— Се такі докази, котрих показати тобі не можу, та проте вони безсумнівні. Се оповідання нещасливого барона Рейхлінгена.

— Барона! — скрикнув капітан, поражений в саме серце.

— Так, барона, котрого обі ті женщини втягнули в свої сіті і зруйнували. Твоя жінка грала в тій історії навіть головну роль. Якого роду була та роль...

— Мовчи! Мовчи! — скрикнув капітан і, зірвавши з руки рукавицю, кинув її Редліхові в лице. Сей спокійно і без ніякого видимого зворушення приняв визов.

Не минуло півгодини, а справа була уложена. Обопільні секунданти за згодою обох сторін уложили услів'я гонорового залагодження сеї пригоди. Завтра о сьомій зрана мав відбутися поєдинок на пістолети. Дистанс п'ятнадцять кроків, триразова виміна куль, а в разі, якби борці вийшли без ушкодження, по півгодинній перерві повторення поєдинку. Коло одинадцятої години капітан вийшов із військового касину.

— А де живе ота... женщина? — запитав на відході. Йому подали адрес Юлії, після чого він, салютуючи і не подавши нікому руки, вийшов геть.

VIII

Вийшовши з касину, капітан якийсь час ішов просто перед себе, машинально, без свідомості, мов накручений автомат. Обминав прохожих, скручував на рогах із улиці в улицю і йшов усе дальше, не застановляючися, не знаючи, куди йде і пощо. Почував потребу руху, темноти і забуття.

Була холодна, тиха і темна ніч. Ішов сніг, і його студені клаптики густо сідали капітанові на лице, на очі і уста. Він чув їх дотик, ніби уколи шпильок, та рівночасно почував якусь розкіш в тих уколах. Туркіт фіакрів, що проїжджали в скаженім розгоні, був йому також приємний, бо, бачилось, заглушував ту бурю, що лютувала в його нутрі, руйнуючи,

перевертаючи і вириваючи з корінням усе, все те, що в ній було святе, гарне, улюблене.

З вулиці Фредра вийшов на Баторія, відси на Кам'яну, дальше на Панську, та тут завернув і пішов сею вулицею в напрямі до Зеленої, але, не входячи на Зелену, завернув на вулицю Зиблікевича. Шукав самітних темних заулків, от тим-то скрутив на Стежкову і вийшов знов на противний кінець вулиці Фредра. Відси через плац Академічний пішов угору Гончарською, дальше на вулицю Големб'я, зійшов униз на Калічу, а відси йшов просто вулицею Оссолінських до пустого і завмершого в темряві Єзуїтського саду. Дерева в саду стояли голі, їх гілляки розпливалися в темряві, тільки грубші пні і конарі бовваніли, як чорні стовпи на темному тлі. Сніг ішов густий і затемнював світло ліхтарень, що слабо миготіли на рогах вулиць. Туркіт фіакрів долітав сюди тільки здалека, мов глухе неперервне клекотання. Капітан ішов не зупиняючись, судорожно стискаючи в долоні холодну рукоять шаблі. Боявся станути, зупинитися на хвилину, немов там за ним гналася якась марюка, що, аби тільки він зупинився, зараз його догонить і розшарпає.

Вкінці стрепенувся, станув, переводячи дух, і почав збирати розсіяні, розбиті влади своєї душі.

— Що се зо мною було? Що сталося? — питав сам себе, силкуючися вияснити собі ту наглу і таку дивну катастрофу. — Аджеж учора я вернув з Боснії. Адже вчора, ще вчора, я був щасливий, такий щасливий, як ніколи в житті. Навіть пана бога я запитував, за що дає мені стілько щастя. Дурень, дурень! Я й не почував, не догадувався, що все моє щастя було — луда, фата моргана, миляний пухир! І ось пухир приснув. Що ж дальше?

Капітан був тепло одягнений, надто загартований на студінь. Та проте почув, що в тій хвилі безмірний мороз прошибає всю його істоту, втискається аж до серця, до мізку і причинює йому страшенний біль. І знов, не знаючи сам, що з собою робити, мов травлений звір, він пустився йти прискореним кроком поперед соймовий палац, на вулицю

Міцкевича і горі нею, до церкви св. Юра. Аж на площі перед Юром зупинився, хапаючи повітря повними грудьми і віддихаючи глибоко. І знов думка зачала працювати. Мов жива, стала перед ним недавня сцена в касині.

"Чого вони хочуть від мене? За що мене карають? Адже ж я не зробив їм нічого. О підлі, підлі, нікчемні! Щоби поразити мене в саме серце, вбити насамперед морально, а потім фізично, — бо, очевидно, вони сього бажають! — кидають клевету на мою жінку, обкидають болотом те, що в мене найсвятіше. Формальну конспірацію на мене зав'язали. "Коли ти, Редліх, не хочеш узяти його на себе, то кождий з нас готов се вчинити". Адже ж се були їх слова! Заставили на мене сіть, обскочили мене і знали, що їм не вирвуся. Підіслали того дурня Редліха до мене додому, щоби мене образив, спровокував, ввігнав у лапку. О підлі, підлі! Юди! Але ні, не з'їсте мене так швидко! Буду боротися, зубами гризтиму вас, а не дам вам так легко тріумфувати над собою!"

Випростувався і, поглядом, повним ненависті, окидаючи те темне, замеркле озеро, зложене з домів, палаців, тут і там миготячого світла і клекоту фіакрів, що розстелювалося перед його стовпами, з військової привички вихопив шаблю з піхви і замахнув нею, що аж свиснула в повітрі. А потім, застромивши знов шаблю до піхви, легким кроком і з піднятою вгору головою вертав вулицею вниз знов до соймового палацу.

Та на половині дороги зупинився, станув нараз мов остовпілий. Грізна почвара, що гонила за ним ненастанно від самого виходу з касину і здалека зачаювалася на нього, аж тепер запустила йому свої пазури в груди. Сталося се несподівано, неспостережено. Він був спокійний. Йому здавалося, що постанова — помститися завтра на змовлених на його згубу офіцерах — додала йому сили і певності. В тій певності мигнула йому в його голові думка: "Піду додому".

І в тій же хвилині він почув, як почвара шарпнула його лабою, почув безмірний біль, почув, як розпука труп'ячим лицем зазирає йому в очі.

"Додому? Чого? Що я там застану?"

Отсі питання вертілися у нього в голові, мов завіси, на яких укріплені двері, що ведуть у пекельну безодню. Що сховано там, за тими дверми, сього не зуміє ніякий ум зглибити, ніяка фантазія собі уявити. Страховина — се мізерне слово навіть на те, щоби замаскувати те, що там криється. Підземні льохи, де колись найжорстокішими муками тортуровано людей, — се були місця забави і спочивку, коли прирівняти їх до тої безодні, що рознімає пащеку там, у нутрі його душі.

Адже ж його жінка має бути почварою, упирем, що висисає людську кров! Адже ж та гарна невинна жінка, така повна любові і така йому мила, — се має бути чортиця, спільниця тої женщини-сатани! Редліх се сказав йому, чоловік, котрого він досі ніколи ще не виловив на брехні, чоловік сумлінний, що не кидає на вітер таких огидних підозрінь, його шкільний товариш і щирий приятель. Значить, сьому мала би бути правда? "О, в такім разі проклинаю день, в котрім я на світ народився, і хвилину, коли сказано: отсе людська істота! В такім разі немає більшої ганьби в цілому світі, як бути чоловіком!"

Капітан увесь трусився, мов у пропасниці. Гнав щодуху вулицями, не тямлячи гаразд, куди жене. А проте по півгодиннім блуканні побачив нараз, що опинився на вулиці Пекарській, насупроти тої камениці, де була його квартира. В вікні спальні видно було світло. Капітан став на тротуарі на супротилежнім боці вулиці і вдивлявся в те світло.

"Дожидає мене! — пролітали думки по його голові, безладно, мов зів'яле листя, гнане осіннім вітром. — А діти, мої діти, називають тіткою оту... оту..."

Заскреготав зубами. Скажена злість закипіла в ньому. Одним скоком переплигнув вулицю і підбіг до каменичної брами. Торгнув дзвінок, щоби розбудити сторожа. Влетіти до її спальні, присилувати її, щоби призналася до вини, і задавити, розшарпати, погризти зубами на місці!

— се була його думка. Та ледве продумав її до кінця, сам її перелякався і скочив від брами на вулицю, на супротилежний тротуар і пустився тікати, мов остатній боягуз, боячися, щоби сторож не прокинувся, не побачив його і не присилував ввійти до дому. Ні, в тій хвилі ввійти до свойого дому не міг би за ніякі скарби в світі! Був у такім настрої, що, певно, або Анелю, або його винесли би завтра трупом зі спальні. На щастя, дзвінок львівським звичаєм відмовив служби або, може, сторож не почув одноразового торгання, — досить, що ніхто не вийшов відчиняти браму. По кільканадцятьох мінутах смертельної тривоги, які капітан пробув, схований за рогом камениці, тремтячи, озираючися на всі боки, мов злодій, він помалу почав успокоюватися і трохи холодніше розмірковувати свої відносини до Анелі.

"А вона десь там чекає на мене! — снував знов перерване, безладне пасмо думок. — Турбується, дивується, чому не приходжу. Давніше плакала, коли я так допізна лишав її саму. Тепер мусила вже привикнути до сього. О, і багато де до чого іншого привикла! Адже ж те, що говорив про неї Редліх, усе правда, найчистіша правда! Чую се цілою душею, всею істотою! Сказитися можна від сього чуття. Розпука! Розпука! А він мовив, що має докази! Отже ж, до того дійшла моя улюблена, моя обожана, мати моїх дітей! Ні, я не стерплю сього! Зараз в тій хвилині мусимо з нею зробити обрахунок — назавсігди! Адже ж сяк чи так, нам дальше не можна жити разом!"

І знов подався до брами. Та ледве вийшов насеред вулиці, насупроти каменичної брами, йому причулися важкі кроки і півсонне сапання сторожа, що йде відчиняти браму. І коли в тій хвилі побачив блиск, який ішов із Анелиного вікна, те мляве лагідне світло, що, проходячи крізь рухливу густу сітку спадаючих снігових платочків, в його очах набирало злегка пурпурового відблиску, немов було відбите від широкої калюжі крові, — то знов скажений переляк обхопив усю його суть, і він, не застановляючися далі, не озираючися і брязкаючи шаблею об каміння, погнав геть від сеї брами Пекарською вулицею вгору і скрутив у одну з бокових вуличок до Личаківської. Поліціянт, що стояв на розі тої вулиці, бачачи військового в такім швидкім бізі і догадуючися, що сталося щось

таке, що вимагає його інтервенції, зачав бігти до нього. Бачачи його наближення, капітан щодуху загнув у бокову темну вуличку Францішканську і зачав бігти горі нею.

— Пане! Пане! Зачекайте! — кликав за ним поліціянт, поховзнувшися і чуючи, що не догонить утікача. Та капітан не чув його поклику. Поліціянт зачав свистати, звертаючи увагу інших стійкових на таємного втікача, та інших стійкових не було так близько і свист пройшов без відгуку. Тим часом капітан вибіг на вулицю Куркову. Йому заперло дух. Зупинився в темнім закутині, де ніхто в віддаленні яких десятьох кроків не міг його доглянути, і віддихав, віддихав довго і силкувався знов нав'язати перерване пасмо думок. Та сим разом їх напрям був зовсім противний, ніж попереду.

"А вона мене любить! І дітей любить. Видно се з кождого її руху, з кождого слова, з кождого листа. Любов і бездонне зопсуття чи ж можуть жити в парі? І чи її зопсуття, чи ті її злочини справді так уже доказані? Упереджувала мене, щоби я не слухав спліток. Значить, і до її слуху мусили вони доходити. Заклинала мене, щоб я виступив із армії. Дурень я, не розумів, чому вона се чинить! А тепер бачу. О, тепер мені ясно, коли удар упав, коли не можу вже вернутися. Хотіла вирвати мене з того болота, з-посеред тих людей, відірваних від життя, привиклих до дармоїдства, зіпсованих, що ширять і довкола себе зопсуття. А може, знала навіть про конспірацію, про змову, сплетену на мою загибель. Її нервовий напад, тривога за дітей, гарячкове благання, щоб я подавався на пенсію... О, сліпий, сліпий, що я не достеріг сього всього відразу! За мене вона тривожилася, бажала мойого щастя і супокою! Та чому ж мене не освідомила? Чому не сказала мені виразно, що й до чого воно йдеться? Чому? О, розумію, розумію! Занадто добре знає мою вдачу, дурну, уперту, повну пересудів і підлих підозрінь! Знала, що я би не няв їй віри, що я підозрівав би її бог зна за що. Думала, що їй удасться протягти діло, підготовити мене до гіркої правди. Але я, дурень, усе попсував. І маю тепер за се! О боже, дякую тобі, що ти своєю рукою відіпхнув мене від тої брами, від того порога, через який, переступивши

перед хвилею, я міг би був зробитися Каїном, допуститися вчинку, якого б я сам собі ані тут, ані в будущому житті не міг був ніколи дарувати!"

Буря минула. Вихор прошумів. Любов до жінки і сім'ї, віра в її любов і доброту, віра в благородність людської душі показалася сильнішою в капітановім серці від тої бурі, перетривала страшенну навалу, вийшла з неї переможцем. Він успокоївся. З цілої тої внутрішньої бурі лишилося тільки почуття великого жалю до людей — низьких, завидющих, злосливих, що оббризкують піною своєї зависті те, що стоїть високо понад рівнем їх моральності. Лишився у нього благородний гнів, обурення, особливо на Редліха, на приятеля, котрому він так щиро вірив і котрий так огидливо надужив його довір'я. Капітан почував тепер, що коли завтра стане супроти нього око в око і коли противник при першім вистрілі не повалить його трупом, то його рука, певно, не дрогне, його помста за зневажену святиню його домашнього огнища буде рішуча, повна і неминуча.

Биття годинників, що продзвонили першу годину, перервало хід його думок. Перша година! Так пізно! Анеля десь там жде, турбується! Болюче чуття ворухнулося в серці у капітана. Любив її в тій хвилі над життя, над у се в світі, над свою честь. Та разом з тим почував, що бачити її тепер не може, не повинен. Сім годин відділяло його ще від хвилі, що мала рішити для нього, чи життя, чи смерть. Поєдинок з Редліхом був неминучий. Відкликати його — про се не могло бути ані думки. А бачитися з Анелею — се могло довести до захитання сеї постанови. Ні, ні! Він завтра мусить бути спокійний, сильний, приготований на все, в порядку зі своїми думками і почуттями. Стріча з Анелею і з дітьми могла б усе розстроїти. Коли лишиться живий, то й так побачить їх завтра і ощадить їм кількох годин тривоги і непевності, а коли згине, га, то й так досить вчасно вони про се дізнаються!

Глибокий біль здавлював його серце, коли подумав, що може згинути, не бачивши вже тих, що їх любив так гаряче, що для їх честі і доброго імені наражував своє життя. Смерті не боявся. На полях битви йшов сміло попереду свойого відділу, додавав відваги воякам, жартував

зі свищучих куль. Тільки свідомість, що може згинути там, серед чотирьох стін стрільниці, так близько жінки і дітей, а надто так несподівано для них, відчування їх болю, їх сліз, їх важкої сирітської долі по його смерті різало його серце. Та він відганяв від себе ті тоскливі думки, силкувався вкріпити в собі віру, що противник або не стане на поклик, або перед боротьбою відкличе свою клевету, або вкінці, почуваючи свою лиху справу, хибить. Уважав сей поєдинок божим судом між ним і клікою нікчемників, що з якоїсь невідомої причини сприсяглися на його згубу. Адже ж пан біг, знаючи його правоту і невинність, не допустить, щоби підлота і інтрига величалися перемогою.

Так роздумуючи, йшов помалу здовж Губернаторських валів, вниз, прямуючи до ринку. А вийшовши на ринок, де, незважаючи на пізню пору і погану погоду, пересувалися ще тут і там постаті налогових гостей трактирних і шинкових, — одні одинцем і непевними кроками чимчикуючи до якоїсь неясно означеної мети, другі сунучи купами, серед голосної розмови і ще голосніших сміхів, — капітан почув голод і втому. Перша його думка була піти до першої-ліпшої отвореної ще пиварні або реставрації. Вже вступив до одних сіней, що вели до реставрації, та нараз зупинився і поспішно вийшов назад на ринок. Пригадав собі, що в кождім такім локалі в теперішній хвилі застане більшість гостей військових, офіцерів. Бачитися з ними, вітатися, розмовляти не потрафив би тепер ні за яку ціну. А хто знає, може би мусив зносити ще нові наруги і пониження, що могли би знов позбавити його супокою, здобутого з таким трудом. Ні, ні! Ні за що в світі не вступить до реставрації! І, оминаючи старанно стрічу з усякими воєнними, що тут і там моталися в тих крикливих і сміховитих купках, капітан пішов до Англійського готелю, велів подати собі комнатку, принести вечерю і бутельку вина, а також кілька аркушів паперу, перо і чорнило і, покріпившися, засів писати прощальні листи до жінки і до дітей.

Анеля по виході мужа чулася зовсім супокійною і навіть почувала якусь радість. Була переконана, що капітан пішов, до коменди подати просьбу о димісію, і їй аж легше робилося на душі при думці, що вже

завтра, позавтра, за кілька день він буде міг скинути з себе той мундир, що колись робив його для неї таким принадним, а тепер видавався їй страшним, важким, мов кайдани. Знала, що сей мундир накладає на її мужа різні тяжкі і небезпечні обов'язки, і їх, власне, лякалася найдужче. Знала також, що коли не для чого іншого, то бодай для сього мундира він мусить бувати в товаристві інших військових, а яке небезпечне може бути се товариство, се показалося дуже ярко на недавній Редліховій візиті. При самій згадці про сю візиту дрож пробирала Анелю. Той дурний, дерев'яний стовп! Чого він мусив улізти? І чому не міг у своїй капустяній голові знайти крихітку чемності, але відразу підвівся на задні лаби, як подразнений медвідь? "О, ненавиджу його! Ненавиджу їх усіх!" — крізь затиснені зуби шептала Анеля, пригадуючи ту важку атмосферу, яка залягла була в їдальні по Редліховім відході, і той холодний піт, що обливав її тоді, і ті надлюдські зусилля, з якими вона силкувалася опанувати своє зворушення і показатися мужеві зовсім свобідною і наївною. Та, богу дякувати! Компрометація з боку таких людей, як отсей Редліх, уже недовго буде їй загрожувати. Силою своєї волі і своєї любові до мужа вона відсуне сей дамоклів меч. Її чудові очі горіли полум'ям правдивої радості при думці, як то вони обоє з мужем виїдуть геть відси, геть, на село, десь у глухий гірський закуток, до свойого дворика, на свій грунт, де вона буде могла відітхнути свобідно і забути все минуле, вирвати з корінням із душі ті страховини, через які тут мусила переходити, і вся, вся без поділу віддасться своїй любові, свойому домашньому огнищу.

Еластична, як звичайно бувають повнокровні і енергічні натури, Анеля швидко вимела зі своєї душі всі прикрі і важкі враження нинішнього дня і живо вешталася по помешканню, занята своєю щоденною домашньою роботою. Переглянула одежі дітей, тут щось залатала, там пришила гудзик, там знов веліла служниці вивабити пляму. Антось незабаром прийде — треба прилагодити каву і підвечірок, подумати про вечерю. Тим часом прийшли діти зі школи, вносячи до помешкання освіжаючу хвилю веселих голосів, сміху і щебетання. Анеля помогла їм пороздягатися, сама розмовляючи і сміючися з ними, як дитина, дала їм їсти, а потім переробила з ними лекцію комнатної

гімнастики. Потім, засадивши їх за книжки, сама пішла до кухні, щоби допомогти Марині прилагодити каву.

Антося не було. Певно, генерал, що любив його дуже, дізнавшися про його намір виступити з армії, запросив його до себе і силується вибити йому з голови сю думку, обіцюючи швидкий аванс, підвищення пенсії... Що ж, підвищення пенсії без сумніву була би не кепська річ. Адже ж вони зовсім не можуть числити себе до заможних, хоча наслідком її старань і заходів не належать і до таких дуже вже вбогих. О, вбожество, недостаток — се були фурії, найстрашніші для неї в житті! Щоби закляти ті фурії і держати їх здалека від свойого домашнього огнища, на се вона посвятила так багато... так багато! Антось навіть поняття не має про се і дай боже, щоби й ніколи не дізнався. Він любить її гаряче, пристрасно, — пізнала се відразу. Він вірить в неї, бачить її любов і певний, що вона його не зрадила. І тут він не помиляється! Вона була йому вірна, ані на хвилину навіть думкою, ані мрією не зламала заприсяженої йому вірності. А все-таки сей прямодушний, сентиментальний Антось... Коли би він дізнався про все, то хто знає, що би то було!.. Хто знає, чи він би...

Анеля похитала головою, не хочучи додумувати до кінця сеї думки. "Що там! Я була йому вірна, і се додає мені сили. Я не зламала свойого шлюбу, значить, із сього пункту не може робити мені ніякого закиду. А тамте інше... проче... ну, се ще хто знає, як уложиться. На се ще можна задивлятися з різних становищ. Коли б тілько виграти на часі! Коли б тілько зі Львова, з сього товариства, з сього окруження, а там якось-то воно буде!"

Минула шоста година, Антось не приходив. Певно, хтось із вищих офіцерів запросив його на гербату і на розмову і він не міг ані відмовитися, ані швидко викараскатися. Випила з дітьми каву і позволила їм бавитися. Та діти випросилися до кухні, де Гриць, з котрим Михась був уже дуже заприязнився, зладив для нього маленький столярський верстат, тобто наразі вчив його обходитися з долотом і свердликом. Цеся також не хотіла лишитися позаду за братиком і, хоча

Мариня силкувалася вмовити в неї, що панночці не ялося займатися такою роботою, все-таки взялася також до діла, і за годину обоє в дощечці, яку їм дав Гриць яко матеріал, понаверчували стільки дірок, що виглядала, мов решето. А поки діти працювали, Гриць, сидячи на лавці і курячи люльку, розповідав не так їм, як радше Марині, про дивні пригоди свої і пана капітана в Боснії, про гірських розбійників і повстанців, про турків і туркень, про мечеті і старосвітські будівлі, про тамошніх мужиків, про гори і плоди тамошнього краю. Як мужика се, власне, його найбільше зацікавлювало, і з його широкого добродушного лиця, прикрашеного невеличким чорним вусом, можна було вичитати щире внутрішнє вдоволення, коли бачив, що й Мариню зацікавлюють ті речі, що вона з добрим розумінням і вподобанням розпитує його, як там живуть, і працюють, і поводяться тамошні люди.

Анеля тим часом нудилася в покої. Що се значить, що Антось не вертає? Недобрий! Отсе тільки другий вечір проводить у Львові і вже починає занедбувати її. Ламала собі голову, де він тепер міг бути, з ким розмовляє і про що? Впадала на різні здогади і сама опрокидала їх. Тільки від одної комбінації відскакувала її фантазія, щоби він міг тепер бути в касині. Не знати чому, але їй твердо вірилось, що сьогодні Антось там не піде. Взяла в руки якусь роботу і сиділа, ні про що не думаючи, тільки ловлячи слухом кождий гук, кождий стук, кождий шелест, що долітав із сіней, завсігди думаючи, що се він іде, і завсігди розчаровуючись. Завидувала своїм дітям веселої забави в кухні і кілька разів поривалася йти до них, та все щось зупиняло її. Ану ж Антось прийде! Малювала собі в уяві його постать у дверях, його рухи, його голос, як її вітає, цілує, перепрошує, як своїм звичайним способом відпинає гудзики плаща, покидає се заняття і цілує її в руку, потім обтріпує шапку зі снігу, потім знімає плащ, поправляє лампу на стелі, потім бігає по покою, оповідаючи щось і живо жестикулюючи, потім знов стає перед нею і тільки тепер пригадує собі, що треба відперезати шаблю. Добрий, любий, простодушний, золотий чоловік! Літа, пробуті в Боснії, труди і невигоди майже зовсім не змінили його. Навіть покращав, дозрів, лице загоріло трохи, та зрештою лишився такий, як був.

Анеля марила наяві, недвижно сидячи при столі з прижмуреними очима, і солодко всміхалася до своїх мрій. Ті мрії перервало легеньке стукання до дверей. Анеля схопилася, сполошена, з крісла і озирнулася довкола, неначе шукала помочі або криївки. Та небезпеки не було ніякої, а натомісць знов далося чути легеньке, несміле стукання до дверей.

— Прошу ввійти! — промовила піднесеним голосом Анеля.

Несміло ввійшла старша вже жінка, обвита хусткою. Анеля в першій хвилі не пізнала її.

— Слава Ісусу Христу! — мовила жінка, кланяючися.

— А, Шимонова! — скрикнула Анеля. Шимонова — се була служниця Юлії, вдова по якімсь шевськім челяднику з Делятина чи Надвірної. — А вам що сталося, що ви загостили до мене?

— Пані мене післали. Ось тут лист для пані капітанової, — мовила Шимонова, кладучи на столі перед Анелею маленький візитовий білет, заклеєний у коверті.

— Юлія пише до мене? — здивована, запитала Анеля. — А се що таке? Чи хора, що не може прийти?

— Ні, прошу пані, не хорі. Певно, там у листі витолковує. Нехай пані будуть ласкаві прочитати. Моя пані казали мені зачекати на відповідь.

Анеля ножичками розкроїла коверту і виняла білет, записаний дрібненьким красивим почерком Юлії. В білеті було написано ось що:

"Дорога Анельцю! В сій хвилі довідуюся про діло, безмірно важне для нас. Не можеш собі виобразити, що сталося. Конче треба нам обом зійтися і порадитися, що маємо діяти. Я була би вже прибігла до тебе, бо сама мало голови не страчу, та по тій дурацькій сцені при обіді боюся

здибатися з твоїм чоловіком. Шаную його дуже, та боюся його ще дужче. Напиши мені — або радше ні, не пиши нічого, а отсей білетик кинь до печі. Тілько скажи Шимоновій, чи і коли можу прийти. Хоч би тілько на хвилиночку. Твоя Юлія".

Зачудування у Анелі дійшло до найвищого ступеня. — А се що за відомість, про яку згадує Юлія? — скрикнула мимоволі.

— Не знаю, прошу пані, — відповіла Шимонова.

— Хто там був у неї? Хто міг сказати їй щось таке важне?

— Не знаю, прошу пані. Різні панове бувають.

— Ідіть, Шимонова, додому і скажіть своїй пані, нехай зараз сюди приходить, — мовила Анеля і, давши Шимоновій двадцятицентівку, вивела її за двері.

Тепер трясла нею пропасниця цікавості. Просила бога, щоби Антось забавився поза домом ще з годину, щоби не застав тут Юлії. Глянула на годинник — була сьома година. Сіла і силкувалася думкою супроводити Шимонову в її вандрівці додому. Ось вона шлапає по болоті вулицею Чарнецького, на Бернардинську площу, переходить коло прилавків, на яких бойки продають овочі, скручує на Галицьку, а з сеї на ринок, переходить коло ратуші, півперек ринку на Домініканську, а відси на Вірменську. І як таки ся стара жінка ніколи не може йти просто вулицею Чарнецького на Губернаторські вали, а відси на Домініканську вулицю! Найменша подоба лісу вночі наповнює її непоборимим перестрахом, і вона волить робити величезне коліно, накладати вдвоє більше дороги, ніж пройти попід деревами плантації. Анеля проклинає сю дивну боязливість Шимонової, що повстала у неї ще в дитинячім віці. Мавши ще ледве десять літ, ішла з матір'ю вночі через лісок; обох їх напали якісь драбуги, страшним способом замордували її матір, а вона, не пам'ятаючи з переляку, що з нею діється, скочила в гущавину і зарилася

в купу хворосту, в котрій зомліла і напівмертва пролежала кільканадцять годин, поки її другого дня не віднайшли і не витягли з криївки. Від того часу Шимонова не може вечором пройти через ніяку плантацію, де росте прикупі бодай кілька дерев або корчів. Та тепер вона вже мусить бути дома. Вже Юлія одягається, вже йде, поспішає простою дорогою, за хвилю буде у неї, скаже їй, що там таке сталося...

Анеля почувала, що її несупокій чимраз більше змагається. Ану ж прийде Антось! Ану ж застане тут Юлію в таку пізню пору! Пізня пора? Адже ще нема восьмої! Щоби побороти неясну і нічим не оправдану тривогу, Анеля встала і пішла до кухні.

— Ну, діти, час вам іти спати! Завтра рано мусите йти до школи.

— Ще троха попрацюємо, мамочко! — скрикнув Михась. — Ади, який рівний жолобок! Се я такий видовбав!

— А я вивертіла отсе колісце з самих дірочок, ади, яке гарненьке! — скрикнула Цеся.

— А хто ж вас сьому навчив?

— Гриць! — хором скрикнули діти, показуючи на Гриця, що обік стола стояв випростуваний перед панею капітановою, мов перед яким генералом, тільки що в одній долоні держав люльку, затуливши її дискретно, а по його широкім лиці розіллявся добродушний усміх.

— Ну, гарно, гарно, — мовила Анеля, — та все-таки пора вам іти спати.

— А мамочка також з нами піде спати? — питала Цеся, складаючи свердлик і обтріпуючи свою спідничку з трачиння.

— Ні, моя дитино, я ще мушу підіждати, аж прийде татко.

— А де ж татко пішов?

— Десь пішов до пана генерала, — не надумуючися, мовила Анеля.

— А швидко верне?

— Не знаю, моя дитино. Та я мушу зачекати на нього. Може, прийде голодний, та треба буде дати йому їсти.

Розмовою про батька Анеля вивабила дітей із кухні. Пороздягала їх і повкладала спати. Хотіла лишити їх, та Цеся, вже лежачи в ліжку, зупинила її, вхопила її руку і почала цілувати.

— Ні, мамочко, не йди ще! Розповідай нам дещо про татка!

— Що ж я вам буду розповідати про нього?

— Який він добрий. Ти знаєш, нам Гриць розповідав про нього такі гарні-гарні історії!

І Цеся прижмурила оченята, любуючися самою згадкою тих історій:

— Які ж то історії? — запитала Анеля.

— Розповідав нам, як то в однім місті було велике стріляння і рубання, — люди людей рубали, мамочко! — і огонь був, доми горіли... страх! А перед одним таким горючим домом стояла купа турків, а наші на них нападали, а вони стріляли до наших, а наші до них, поки їх усіх не повистрілювали. А коли вже турки всі попадали, а дім зверху починає валитися, бачать наші, що з вікон того дому хтось іще стріляє. Наші хотіли також стріляти до вікон, але татко крикнув: "Стійте, се жінки!" А то були три туркені. А наші кричать: "Нехай гинуть!" А вони стріляли на наших, поки не вистріляли всіх набоїв. А тоді й стрільби повикидали

через вікно. А татко мовить до Гриця: "За мною, Грицю, бо ті бідолахи погинуть у огні!" Побігли оба до того дому, виламали двері, а ті туркені думали, що їх хочуть мордувати, і кинулися на них з ножами. Та татко вирвав одній ножа з руки, а Гриць другій, а третя тим часом сама себе підрізала. А ті дві вони винесли з пожару. І ледве вийшли, завалилася стеля тої комнати, і та третя туркеня там згоріла.

Михась оповідав сю історію живо, задиханий, очевидно, гордячись і радуючись, а Цеся, все ще прижмурюючи оченята, тільки оханням висказувала свій подив. Анеля не могла очей відвести від дітей і любувалася ними не менше, як вони Грицевим оповіданням про гарний поступок їх батька.

— Ну, спіть уже, спіть! — мовила вкінці. — Завтра вам татко сам розповість іще кращу історію.

— Ах! — шепнула Цеся, смакуючи вже наперед се оповідання.

— О, кращої вже не розповість! — мовив поважно Михась. — Гриць говорив, що отся найкраща.

Анеля засміялася; поцілувавши дітей, відійшла до свойого покою. Після теплої любої атмосфери дитячого щебету і дитячої любові тут знов обхопила її холодна атмосфера тривоги, непевності і ожидання. Ані мужа, ані Юлії не було. Вже доходила дев'ята. Що се може значити? Анеля сіла і знов хотіла занятися своєю роботою, та пальці її тремтіли, думка не могла вспокоїтися та й увага скупитися як слід. Покинула роботу і сиділа надслухуючи. Туркіт фіакрів, гучна хвиля міського вечірнього життя довкола, якісь уривані окрики, шматки речень якоїсь уличної сварки, тяжке чалапання якихсь кроків на сходах, що звільна зближалися, а потім знов віддалювалися на вищий поверх, — усе те, мов у калейдоскопі, мигало в її мізку, вкидаючи її моментально то в нервову дрож, то в тупе почуття одностайного напруження, то в меланхолійну резигнацію.

Мінута минала за мінутою, чверть години за чвертю. Вже пів до десятої, три чверті. Анеля ходить по комнаті, визирає через вікно на вулицю. Темно. Хвиля вечірнього міського життя почала звільна втишуватися, та чим більша тиша залягала довкола, тим важче, незносніше робилося у Анелі на душі. Тривога за мужа і неспокій, викликаний

Юльциним білетом, побільшувалися раз у раз. Вона не могла вже й подумати окремо про котру-небудь із сих справ, шарпалася немічна, мов кіт, зав'язаний у місі, і ся внутрішня неміч боліла, пекла її страшенно.

Ввійшла Мариня і запитала, чи пані будуть самі їсти вечерю?

— Ні, не хочу, — відмовила Анеля. — А ви з Грицем уже повечеряли?

— Уже, прошу пані. Гриць пішов до касарні спати.

— То йди і ти спати. А вечерю для пана постав до рури. Я зажду на нього.

Мариня відійшла. Анеля, сама не знаючи пощо, висунула з комоди шухляду і почала перебирати білизну. Втім, застукано до дверей, сим разом швидко, з натиском. Анеля підскочила і перелякалася, мов злочинець, зловлений на гарячім учинку. Хотіла промовити "Прошу!", та не могла видобути голосу з горла. Та не дожидаючи її запросин, двері відчинилися і ввійшла — ні, вбігла, влетіла тельмом Шимонова. Лице її було перекривлене безмірним переляком, хустка в неладі закинена на плечі, голова відкрита і припорошена снігом. Стара жінка важко віддихала, хапала себе за груди і за горло і робила якісь розпучливі знаки руками і головою, заким могла видобути голос із уст.

— Ради бога, Шимонова, а вам що таке? — скрикнула Анеля, що, пізнавши Шимонову, швидко вспокоїлася і придивлялась їй радше з зачудуванням, ніж з переляком.

— Ох, ох! — стогнала Шимонова, безсильно падучи на крісло. — Не можу!.. Ласкава пані... Я бігла... щодуху... через плянти...

— Ха, ха, ха, ха! — голосно зареготалася Анеля. — Так ось чому ви такі перелякані! А! Шимонова йшла через плянти! Ха, ха, ха, ха! О мій боже! І що ж то Шимонову спонукало до такого страшенно нерозважного кроку? А я думала, що щонайменше половина Львова запалася. Але де ж Юлія? Чому вона сама не прийшла?

Шимонова, що ще не зовсім охолола з переляку, знов розпучливо замахала руками.

— Ох, не можу! — стогнала. — Не можу!.. Ласкава пані!.. Тут мене... дусить, ось тут! — додала, вказуючи на горло.

— Випийте отсе, — мовила Анеля, подаючи старій добру чарку вина. — Може, вам полегшає.

Тремтячими руками взяла Шимонова вино і вихилила чарку. Напій, очевидно, зробив їй полегшу. Віддихнула глибоко раз і ще раз і — почала плакати.

— Ох, нема вже моєї пані! — мовила, заходячися від плачу. — Нема наших панночок! Нема нікого, нікого!

— Що Шимонова мовить? — зачудувана, ще нічого не розуміючи, питала Анеля. — Нема їх? А де ж вони поділися?

— Забрали їх! Усіх забрали.

— Хто забрав?

— Поліціянти. Прошу подумати: приходжу додому від пані капітанової, дивлюсь, а перед дверима щось зо п'ять фіакрів, при дверях поліціянти, під вікнами поліціянти, на сходах поліціянти, а в помешканні ціла руїна. Комісари, ревізори, крик, плач, перешукують шухляди, все поперевертане, панночки бліді, тремтять з переляку і одягаються. Кілька панів, котрих ся орда застала у нас, стоять, як самі не свої. А моя пані сидить бліда, як труп, мокра, — видко що була зомліла і мусили її відливати водою. Ледво я ввійшла, зараз комісар до мене, хто я така, що тут роблю? Ох, ласкаві пані, відколи жию, ще ніколи не зазнала такого страху!

Анеля слухала тих слів мов нежива. Відомість про арештування Юлії оголомшила її, відняла їй можність вражінь і почувань. Не чула ані болю, ані переляку, нічого. Видалось їй, що нараз усе довкола неї щезає, вся дійсність розвівається, як імла, люди з цілою безконечною замотаниною своїх відносин пропадають, дім, місто, ціла земля щезає доразу і сама вона легесенько, мов макова зерниночка, кинена в пропасть, щезає десь у безодні, розпливається в нівіщо. Ще тільки одна тонесенька ниточка держить її, завішену між небом і безоднею, а ся ниточка — се голос Шимонової, тремтячий, слабосилий, що долітає десь немов із безмірної далечини.

— Я заразісінько хтіла тікати геть, — мовила Шимонова, — та не пустили мене. Потім перешукали всі мої річі, але не знайшли нічого. Потім веліли мені одягати мою паню, що була холодна, як труп. Та й наплакалась я над нею, поки її зібрала, немов отсе маю класти її до труни! А вона, небога, під моїми слізьми троха очуняла та й мовить до мене:

— Не плачте, Шимонова ! Маю в бозі надію, що се нещастя минеться.

А потім, коли на хвилю нікого з поліцайників не було близько коло нас, вона шепнула мені до вуха:

— Нехай Шимонова зараз побіжить до Анелі… — ая, ая, так-таки мовила, сердешна: до Анелі! — і оповість їй усе. Може, вона через свойого мужа або через когось іншого здужає зробити щось для мене — і для себе. — Так додала виразно: і для себе. Аякже! Я поцілувала її в обі руки, коли її брали до фіакра. І панночок усіх забрали. Дві лежали хорі, то й ті мусили поодягатися і їхати до поліції. Тільки мене саму лишили. О боже, боже, що то ще буде зо мною!

І Шимонова знов заплакала, від часу до часу втираючи очі фартушком.

Анеля все ще сиділа недвижно, з очима, широко витріщеними, вдивляючися в один кут покою, з устами, наполовину отвореними, без ніякого виразу на лиці, а навіть з відтінком якогось дивного усміху на устах. Зрештою Шимонова, занята власною особою і пригодою своєї пані, не звертала особливої уваги на Анелю, а виплакавшися і обтерши сльози, встала з крісла.

— Піду вже, прошу ласкавої пані, — мовила, кланяючися Анелі. — Я своє зробила, а тепер мушу поспішати додому. Я там, ховай боже, усе позамикала на ключ, та все-таки треба йти. Тепер я сама однісінька. Цілую ручки ласкавої пані! Дякую красненько за покріплення.

І справді, поцілувавши Анелину руку, що безвладно простягнена лежала на столі, Шимонова пішла, бажаючи ласкавій пані доброї ночі.

Анеля не встала, не порушилася, не поглянула вслід за нею. Сиділа, як з каменя витесана. Минали мінути, квадранси, години, а вона сиділа та й сиділа недвижно. Тільки рівний, спокійний віддих показував, що се не статуя, а жива людина. І коли би капітан, що власне в тім часі при брамі камениці шарпнув за дзвінок, а потім сам з собою зводив важку внутрішню боротьбу, був в тій хвилі ввійшов до покою і свою шаблю, ще в Боснії виострену, затопив у її груди, то її смерть була би тільки незначущим і нечутним переходом із теперішнього отупіння в вічне і

цілковите одубіння, була би спокійним і несвідомим перепливом із тихої пристані на безбережний, незглибимий супокійний океан.

Аж десь коло першої години сей стан змінився остільки, що Анелині повіки склепилися помалу, її голова склонилася на стіл, а рука несвідомим рефлексійним рухом підсунулася під нахилене чоло. Анеля заснула. В такім положенні застала її рано при горючій лампі перелякана Мариня.

IX

В готелевій комнаті було ще темно. Капітан спав. Сильне стукання до дверей розбудило його.

— Хто там? — скрикнув капітан.

— Се я, кельнер, — відізвався голос за дверима.

— Чого хочеш?

— Пан капітан веліли збудити себе о сьомій.

— А хіба вже сьома?

— Так є.

— Добре, добре. Дякую тобі.

— Може, пан капітан чого потребують?

— Принесеш мені каву так за півгодини. І рахунок!

— Рад служити пану капітанові.

Капітан встав, умився і почав одягатися, звільна, спокійно. Хоч спав несповна три години, то все-таки чув себе покріпленим на силах. Без ніякого особливого зворушення взяв написані вчора листи, що лежали на столі, і сховав до бокової кишені вафенрока. Потім випив каву, закурив сигаро, заплатив і вийшов з комнати.

Було три чверті на восьму. Сніг усе ще порошив. Надворі стояла ще сіра сутінь. Небозвід видавався тісним і, немов величезний капелюх, насунений на чоло, змінював, маскував фізіономію міста. Все виглядало меншим, якимсь дрібним, незначущим. Рух на вулицях Львова був іще слабий. Головний контингент прохожих становили діти, що поспішали до шкіл.

"І мої діточки десь ідуть до школи", — подумав капітан, і нараз страшенний біль прошиб його серце. Пекло, що вчора, бачилось, було втихомирене, тепер заворушилося наново. Хоч і які зусилля робив над собою, щоби тепер в тій хвилі відігнати від себе думки про дітей і жінку, то все-таки ті думки, мов налазливі оси, крутилися довкола нього, бриніли і шпигали його жалами.

"Щоби їх хоч раз іще побачити, хоч здалека! — думав капітан, слідячи очима кожду купку проходячих дітей. — Хто знає, може, то вже остатній раз! А вчора, виходячи я навіть не поцілував їх. Не натішився їх видом, не напоїв душі їх солодким щебетанням. Бідні мої діти! Що то буде з вами, коли я згину сьогодні?"

Сльози закрутилися у нього на очах. Та безмірним напруженням своєї волі капітан відігнав їх. Власне переходив з Мар'яцької площі на Галицьку, коли почала бити восьма. Прискорив кроку. В протягу п'ятьох мінут мусив бути на стрільниці, на умовленім місці, а то ще кусник дороги. Скрутив на вулицю Галицьку, відси на Собеського, вийшов на Губернаторські вали і направився на Куркову, при котрій знаходиться міська стрільниця. Велика зала стрільниці, в тім часі звичайно пуста, була вибрана місцем поєдинку.

"Спізнюся о цілі три мінути! — подумав капітан, поглядаючи на годинник. — Вони там, певно, вже чекають. Подумають, що я струсив. Та нехай собі думають що хочуть. Покажу їм, що з кашею з'їсти себе не дам".

Хотів прискорити кроку, та зусилля його були даремні. Якесь ослаблення опанувало його. Той кусник дороги, від рогу намісництва до стрільниці, видався йому безконечно довгим і важким. Не почував страху, був повний резигнації, спокійний, а проте його ноги отяжіли, мов олов'яні. Обмірковував, де має вимірити, в груди чи в голову. Почував, що його рука буде певна і не затремтить, знав, що трафить його неохибно, коли сам швидше не буде трафлений. Мірячи в голову, легше хибити, та трафний вистріл звичайно буває смертельний. Що поєдинкові правила велять мірити в груди, це його мало обходило. А яких-то правил держалися його вороги, клеветники? Мірячи в груди, легше трафити, та трудніше поцілити смертельно. Хіба валити трохи нижче, в сторону жолудка, і засудити противника на смерть по довгих, лютих муках? Ні, перед такою думкою жахнувся капітан. Убити Редліха відразу, на місці, — так! Се буде чесно, сього домагається його честь, а радше те почуття помсти і обурення, що жевріє на дні його душі. Але засуджувати його на кількаденні муки і аж по них на смерть — ні! Адже ж він — чоловік, не кат! Адже ж Редліх ще вчора був його другом!

На площі перед казармою, званою по-старому Heumarktscaserne*, кілька компаній піхоти відбувало звичайні вправи в маршеруванні, робленні карабіном і стрілянні без набоїв. Салютували йому, коли переходив поуз них. Якесь тоскливе почуття заворушилося в його душі на вид тих людей, уставлених у два ряди, з лицями, червоними від морозу і втоми, в чоботях, забризканих болотом, розробленим із снігу, що розтаяв під їх ногами. Йому пригадалася з гімназіальної лектури латинська формула: Morituri te salutant*; та він усміхнувся гірко, коли подумав, що сим разом було би відповідніше змінити сю формулу і сказати: Moriturus vos salutat!* "За півгодини зміниться фізіономія сеї площі не до пізнання! — думав дальше капітан. — Будете мати довший Ruht!*, бідні хлопці. Он там, із тої брами, перед котрою з найневиннішим

у світі видом, курячи сигара і побрязкуючи шаблями, проходжуються два офіцери (цікавий я, чиї то секунданти?), — з тої брами винесуть одного з нас з розтрісканою головою або з простреленими грудьми, забризканого кров'ю, зі звислими безвладно вниз руками. Певна річ, що кількох з-поміж вас покличуть і велять вам нести сей тягар. А кільком іншим велять приготовити санітарний фургон. Там всадять трупа, щоби ніхто не бачив, і завезуть до трупарні військового шпиталю. І їхатиме той фургон через місто, многолюдними вулицями, сотки людей минатимуть його, і ніхто з них навіть підозрівати не буде, що ось тут поуз них їде труп. Моя жінка пройде обік нього, шукаючи за мною, гнівна на мене, невиспана, і навіть через думку їй не перейде, що в тім безобразнім жовтім фургоні, в тій великій скрині сховано холодний уже і закостенілий труп її мужа. І ліпше, що так воно станеться!"

В таких чорно-трагічних думках потонувши, дійшов капітан вкінці до брами, що вела до саду перед стрільницею. Офіцери, що патрулювали перед брамою, привітали його чемно, але холодно.

— Редліх уже є, — мовив один із них. — Секунданти і лікарі також уже там.

— А ви хто такі? — запитав здивований капітан.

— Нас просили пильнувати тут, щоби ніхто вам не перешкодив, — мовив офіцер.

— Будьте такі добрі і залагоджуйте швидко свою гонорову справу, — додав другий, усміхаючись. — Нам тут холодно, і час уже на снідання.

Капітан не відповів на се нічого. Усміх і слова сього офіцера видались йому цинічними.

"Йому пильно на снідання! — думав з якимсь гірким почуттям. — А що між отсею хвилею а його сніданням трісне одно людське серце,

пропаде одно життя, буде зруйноване існування одної сім'ї, се для нього байдуже. Се гонорова справа, котру чим швидше, чим основніше, значить, чим з більшим розміром знищення залагодиться, тим ліпше".

Сад перед стрільницею був пустий і мертвий. Обголені з листя каштани і ясені підносили свої сірі гілляки до сірого неба. На грубших конарях і на пнях лежали смуги і шапки свіжого вогкого снігу. Вся земля покрита була снігом. Тільки від брами до головного будинку, де була зала, видно було стежину, протоптану ногами кількох людей. Сторож, що жив у боковій офіцині, одержавши рано відповідну суму грошей і знаючи вже, до чого воно йдеться, тихенько забрався до міста, щоби не бути нічого свідком. Його жінка вешталася по своїй тісній комнатці, щось там морквасячи. Се була жінка дуже спокійна і певна: нецікава ані крихітки на те, чого не бачила, а чути не могла того, що буде діятися в великій залі, а хоч би там і з гармат стріляли, бо була глуха як пень.

Капітан повагом, осторожно йшов сею стежиною під гору, звільна підходив на сходи, що вели до головного входу стрільниці. Силувався уявити собі в душі почуття засудженого, що вступає на ешафот. Він числить ступні, придивляється дошкам ешафоту, звертає увагу на вишибнутий сук, на погано вбитий кілок — дуже спішно діялося теслям! — на лисини суддів, що стоять онде збоку, на лиця, вуси і одежі публіки, що стовпилася довкола кордону, силкується відгадати, чи дуже холодно онтому парубчакові, що голими руками держиться поруччя балкону, і що собі думає та дама, що, стоячи за ним, своїми повними грудьми вигідно положилася на його плечах. Все те бачить, підглядає і сквапливо нотує в своїм умі той нещасливий, стараючися насилу того тільки не бачити, не завважувати і не нотувати, що стоїть ось тут перед ним — страшенне, грізне і неминуче, що дожидається його самого і за кілька мінут, за мінуту, за пару мертвих секунд ухопить його в свою пащеку, здавить, схрупає, розмеле його в своїх кровавих зубах. І, уявляючи собі положення сього нещасливого, капітан відчував, що й його власне положення в сій хвилі було дуже подібне до нього. Стояв при дверях, що вели до зали. Ще раз озирнувся, бажаючи уловити оком і заховати в душі якнайбільше світла, простору, але мізерний зимовий краєвид і того

йому поскупив. Не було що ловити! Стиснувши уста, капітан спокійно відчинив двері і ввійшов до зали.

Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, присутніх у залі. Забавлялися свобідно, немов зібрані на бал, дожидаючи танцю. Та коли він показався в дверях, усі нараз замовкли і ззирнулися на нього. Більшість, очевидно, хотіла глянути рівнодушно і відвернутися, але нікому се не вдалося. Було щось в його постаті, в його лиці, що силоміць приковувало до себе їх увагу. Всі присутні немов остовпіли, побачивши його. Очі їх, зразу рівнодушні, помалу висувалися з ямок, зінки розширювалися з виразом переляку, неначеби в тій хвилі до зали ввійшов не живий чоловік, а якась страшна неземна поява.

— Добрий день! — промовив капітан, салютуючи і з зачудуванням позираючи по зібраних. Ніхто не відповів йому, і кілька секунд усі стояли в німім остовпінні. Тільки лікарі, упрошені до асистування при тій "гоноровій справі" і незнайомі з капітаном, перервали сю німу сцену і почали вештатися коло своїх приладів та бандажів.

— Добрий день тобі, Редліх! — мовив капітан, наближуючися до свойого противника і подаючи йому руку. — Адже ж не відмовиш мені подати руку?

Редліх мовчки стиснув подану йому руку а рівночасно відвернув лице і лівою рукою обтер сльози, що тислися йому до очей.

— Адже ж до вчора ми були приятелями? — мовив з меланхолійним усміхом капітан. — Можемо й тепер бодай привітатися по-приятельськи, заким дамо слово пістолетам.

— Як ти ночував? — запитав Редліх, переборовши своє зворушення.

— Сяк-так, — відповів капітан. — Спав у готелі.

— Дома не був?

— А пощо? Про такі речі з жінками ліпше не говорити. Як буде по всьому, то буде мати досить часу довідатися про все.

— Ну, думаю, що маєш рацію, — відповів Редліх і перервав дальшу розмову,

Капітанові секунданти наблизилися до нього, досить церемоніально подали йому руки, а потім один із них узяв його під рам'я і попровадив у пустий кут зали, оддалеки від групи, зложеної з лікарів і Редліхових секундантів. Редліх стояв при вікні і пальцями тарабанив марша по шибі.

— Відповідно до бажання колеги, — мовив секундант до капітана, — уложили ми з противною стороною условини поєдинку.

— А іменно? — запитав капітан.

— Ми домагалися найтяжчих условин. Пістолети, стріляння без бар'єри, дистанс десять кроків з правом для кождої сторони поступити під час коменди о три кроки наперед і триразова виміна вистрілів.

— А противна сторона сперечалася?

— Секунданти ремонстрували, але, очевидно, у власнім імені. Ми обставали при своїм.

— А що ж Редліх?

— Згодився на наші условини без найменшого вагання.

— І добре так, — понуро мовив капітан. — І що ж, швидко почнемо?

— В сій хвилі.

Секунданти віддалилися, щоби поробити приготування, а тим часом капітан, скинувши плащ і відперезавши шаблю, з байдужим видом придивлявся якійсь літографії, що прикрашувала голу стіну зали. Йому здавалося, що все се сон. Чув навіть якесь дивне роздвоєння в своїм нутрі, дізнавав такого вражіння, немовби той чоловік у військовій блузі, з руками в кишенях, що так уважно придивляється літографії на стіні, — се якась людина, чужа йому, далека і нецікава, на котру його таємне "я" поглядає збоку з якимсь легеньким зачудуванням. Тим часом секунданти, гомонячи стиха, заходились коло приготувань, приписаних традиційним поєдинковим кодексом. Два міряли дистанс, голосно числячи кроки і крейдою по підлозі зазначуючи, де мали стояти і доки мали право зближуватися оба супірники. Два інші, по одному від кождої сторони, набивали пістолети, поки тим часом лікарі розкладали на столику бандажі і розставляли повідчинювані касетки, повні хірургічних інструментів. Ідучи за прикладом капітана, Редліх також зняв плащ і відперезав шаблю. Інші були в плащах, бо в залі панував докучливий холод.

Понабивавши пістолети, секунданти поназначували їх, а потім, поробивши такі самі значки на картках паперу, позвивали їх і вкинули до шапки. Супірники мовчки витягнули ті імпровізовані льоси — насамперед визваний Редліх, потім капітан. Їм роздали відповідні пістолети. Се були великі офіцерські револьвери, не раз уже уживані в подібних гонорових справах. Дивна якась дрож пройшла капітана, коли доторкнувся до того інструмента, немовби хтось кусником леду пройшов йому по тілі від долоні аж до серця.

"Се прочуття смерті", — мигнуло щось в його думці. Не почував ані страху, ані жалю, немовби тут ходило о когось чужого. З дерев'яним супокоєм оглянув своє оружжя і подався на своє становище, яке вказали йому секунданти.

— Бачність, панове! — голосно промовив один із секундантів. — Чи позволите мені командувати?

— Просимо.

— Так, отже, пригадую панам, що в хвилі, коли виголошу "три", а найдальше в п'ять секунд по тому, маєте дати огню. В часі команди кождий з вас має право наблизитися до противника на три кроки, аж до поперечної черти, зазначеної на помості.

Оба супірники стояли супокійно, випростувані, з пістолетами, спущеними вниз.

— Раз... два... три! — командував звільна різким голосом секундант.

Два вистріли гукнули майже рівночасно. Ніхто з супірників не порушився з місця ані перед вистрілом, ані по вистрілі. Капітан чув, як Редліхова куля свиснула йому понад головою. Чи Редліх навмисно хибив? Щодо себе, капітан знав, що не мав наміру хибити.

— Чи хто з панів ранений? — питав секундант.

— Ні, — відповіли в один голос супірники.

— Чи панове обстаєте при другім вистрілі?

— Обстаю, — мовив капітан. Редліх мовчав.

Пістолети очищено і знов понабивано. Капітан судорожно стиснув рукоять і загриз губи.

"Або — або"! — шуміло і бриніло йому в голові. Силкувався відновити в собі, скріпити і роздратувати ненависть до Редліха. Запах пороху розбуджував у його крові гарячку, звісну йому з босняцьких перестрілок.

— Раз... два... три! — роздалися знов слова команди.

Сим разом гукнув тільки один вистріл, тільки один пістолет ригнув огнем і димом — з боку капітана. Під час команди, користаючи з условини, він зблизився до Редіха на три кроки і в хвилі виголошення слова "три" вистрілив. В тій самій хвилі Редліх, немов шарпнений могучим подувом вихру, зробив наглий і швидкий півоборот наліво, випустив з руки пістолет, підняв руки догори і розмахнув ними широко, мов чоловік, що тоне або тратить рівновагу, а вкінці захитався, скрикнув "ой!" і, вхопившися правою рукою за груди в околиці серця, повалився на поміст. Усе те не тривало довше як кілька секунд.

Лікарі і секунданти кинулися до нього, піднесли його і, двигаючи на руках, положили близ вікна. Тільки велика червона пляма, кругла, як денце від склянки, лишилася на помості. Капітан якийсь час стояв іще на своїм місці, вдивляючися в ту пляму. Вкінці підійшов ближче до тої групи близько вікна, що скупчилася біля Редліха, котрий, очевидно, не давав ніякого знаку життя.

— Як йому? — запитав.

— Що се вас обходить? — остро відрізав один із Редліхових секундантів. — Можете собі йти, ви своє зробили. Не затроюйте йому остатніх хвиль конання!

— Значить, рана смертельна? — зойкнув капітан, хапаючися за голову і забуваючи, що перед хвилею сам бажав сього найгарячіше.

— Не робіть тут комедії! — з нескриваною погордою і ненавистю відбуркнув йому другий Редліхів секундант. — Маєте те, чого вам

хотілося. Се вже друга ваша жертва, — додав з особливим натиском. — Думаю, що вам буде досить. Чи, може, бажаєте ще одної? В такім разі можу вам служити.

— Пане! — болюче скрикнув капітан, до глибини душі зламаний, знівечений тими позирками, словами і цілим поведенням секундантів.

— Ідіть, пане, геть відси! — нетерпливо повторив секундант. — Вас тут непотрібно, а й наші обов'язки супроти вас скінчилися. Ви доказали нам, що вмієте стріляти, але не думайте, що хоч один із нас задля сього змінить свою думку про вас і про вашу шановну супругу. Adieu!*

Капітанові зашуміло в вухах і в очах потемніло. Щось там в його нутрі шарпалось і рвалося, щоби кинутись на сього офіцера, як хижа звірюка, розшарпати його, розігрітися в його теплій крові. Та головна часть його істоти лишилася німа, безвладна, немов поражена громом. Сам не знаючи як і коли, наблизився до крісла, де лежали його шабля і плащ, одягся, машинально салютував не знати кому, бо ніхто в залі не звертав на нього уваги, і, неозираючися, з затисненими устами і розбитим серцем вийшов із стрільниці.

X

"Так ось я вбив! — думав капітан. — Убив чоловіка, приятеля! Я убійця! Маю на совісті людське життя, а сам жию! Що ж дальше? Куди тепер?"

Вийшов на вулицю. Офіцери, що патрулювали тамечки, переждавши, поки перегомонів гук вистрілів, покинули свої становища і поспішили до зали. Здибавши капітана на ганку, запитали його про щось, та він не зрозумів їх і пройшов мимо них без відповіді. Коли вийшов за браму стрільниці, видалося йому, що з обсягу замешканого світу вийшов у якусь безбережну пустиню. Почував, що те, що було перед хвилею, що лишилося за ним, се є минувшина, є щось таке, що

минуло безповоротно, обірвалося за ним, як міст, підмулений водою, по котрім він пройшов на якийсь новий незвісний берег. Не верне вже там, відки вийшов, не побачить того, що лишив за собою. Те, що почнеться в слідуючій хвилі, буде щось зовсім, зовсім нове і незнайоме. Чи буде зле, чи добре? Не знав сього, не був цікавий знати. Різниця між добрим і злим затерлася в його душі, так як правого і лівого боку немає в безбережній безконечності.

— Я вбив його! Вбив чоловіка! — повторяв капітан, помалу ступаючи вулицею. Дивувався, що се сталося так моментально. Дивувався сам собі, що сей факт не зробив на нього більшого враження, що викликав у його душі якесь зачудування, хвилеве ошоломлення, але не справив йому ніякого болю, ніяких моральних мук. Чув добре, що се вбійство зовсім відмінне від тих убійств, що практикувалися там, у Боснії, серед гір і скал. Там була війна, взаїмне мордування, там убивати було обов'язком і зовсім не доторкалося моральної істоти, не порушувало питання особистої одвічальності. Там треба було вбивати, і з супокійним сумлінням командувалося: Feuer!* З супокійним сумлінням завдалося кілька питань нещасливому, зловленому з оружжям в руці, а потім видавалося засуд: розстріляти на місці! І наказ зараз бував сповнений — і нічого. Але тут! Тут ціна людської особи зовсім інша, питання особистої одвічальності встає перед сумлінням в цілій своїй грізній величі. А проте він чується супокійним як чоловік, що сповнив те, чого не міг не сповнити.

"Бо справді, чи ж міг я поступити інакше? Адже ж я не мав іншого вибору. Або без протесту лишитися збезчещеним, без протесту дати паплюжити своє ім'я, свою честь, жінчину добру славу, або обмити її в людській крові. Страшна альтернатива, та, на жаль, неминуча".

Два червоні потічки крові, що з пробитих Редліхових грудей цюрком спливали на брудний, заболочений поміст і розпливалися на нім в кружок, не більший від денця склянки, живо станули йому перед очима. Так і ввижалося йому, що стоїть тут же над ними, приклякає на коліна, нахиляється лицем до помосту і вдивляється в них, бере їх під лупу,

аналізує, силкується віднайти мікроби тої моральної зарази, що так нагло, в такий загадковий спосіб затроїла серце його друга. "Blut ist ein ganz besondrer Saft"*, — бринів йому в голові гетівський вірш, оті іронічні та при тім глибоко символічні слова Мефістофелеві. Чи до особливостей сього соку належить і те, що він може виполоскати, наприклад, чиюсь заплямлену честь? Чи добре ім'я моє і моєї жінки буде тепер безпечне супроти всяких злобних нападів, коли на ньому спочило те пурпурове колісце, не більше денця склянки, притоптане ногами секундантів на брудному помості в стрільниці? Чи наша родинна честь через пролив отих двох червоних струмочків зробиться наново чиста і ясна, як свіжовишліфуване металеве дзеркало, коли, наприклад, уперед була брудна і заплямлена?

Ум капітанів, позбавлений на хвилю можності реагування назверх, вглиблювався і вгризався в непрохідну гущавину таких питань і протиставлень, знаходячи якесь уподобання в диких контрастах та не шукаючи зовсім відповіді ані заспокоєння. В нім відбувалося тепер щось подібне до розколювання світла в оптиці. Вдарившись о факт твердий, гладкий і ясний по своїй суті ("я вбив чоловіка!"), його думка наразі неспосібна була опанувати і переварити всеї донеслості того факту, але, розприскуючися на тисячні струмки і пасма, мінячися в різних кольорах, миготіла, мов веселка, прискала летючою піною.

"Людське життя — се сон. Хто і як мене збудить, се на одно вийде. Я ж міг тепер так само лежати і судорожно зацілпленими долонями закривати простріляну грудь. Цікавий я, чи й до мене були би так сквапно прискочили на рятунок, чи, може, дали б мені були здохнути, як собаці? А Редліх стрілив мені понад головою. За се дістав від мене кульку в груди".

Тільки тепер капітан почув і в своїй груді якісь безмірно болючі уколи.

— За се? — мало що не зойкнув, силкуючися побороти те нове страшне почуття. — Невже за се? Ні, ні, ні! За те, що вчора мовив! За

нечесну, нечувану клевету, котрої не хотів відкликати. А чому не хотів? Чи з вродженої злоби? Чи, може, не міг? Не міг? Чому ж би не міг? Ану, тому, що те, що мовив, була чистісінька правда. Боже!

Се остатнє слово капітан скрикнув наголос і захитався на ногах. Туй-туй мав зомліти і був би впав, коли би майже несвідомо не був ухопився обома руками за стовп ліхтарні. Стовп був мокрий від талого снігу, холодний і ховзький. Його дотик по хвилі довів капітана до повної притомності, та почуття болю і тривоги в його душі не затихло, а, противно, змагалося з кождою хвилею.

Та страшенна вонюча безодня, що вчорашньої ночі по розмові з Редліхом отворилась було перед його ногами і в тій самотній боротьбі перед брамою помешкання мало що не довела його до якоїсь кровавої розв'язки, та безодня, котру він потім засипав і зарівняв величезним зусиллям своєї волі і своєї любові, засипав і затоптав, бачилось, назавсігди, тепер знов роззявила перед ним свою пащеку. Була мов прочвара голодна жертви. Редліхова кров не наситила, не замкнула її, а противно, зробила її більшою, глибшою, страшнішою. А що коли справді Редліх був невинний, а те, що він говорив, усе було правда? А! Адже ж Редліх говорив йому се не з власної охоти, не з якогось уподобання до клевети. Говорив, бо мусив. Фатальна стріча з Юлією при обіді і зневага, яку йому зробив через се, змусили його оправдатися. А хто ж винен, що те оправданім ня витягнуло на денне світло таку безодню скандалу і підлоти? А зрештою — адже ж не сам один Редліх був і є в посіданні тої тайни. Адже ж усі офіцери, очевидно, знають про се, коли постановили виключити його зі свойого товариства! Адже ж кождий з них готов був сказати мені те саме, що сказав Редліх. "Значить? Коли так, то за що ж я вбив Редліха? А радше, чому він не вбив мене? Чому не зробив мені сього добродійства? Я був би вмер в тім переконанні, що вмираю як невинна жертва нечесної інтриги. А тепер? Чим я тепер?"

Дійшовши до першої лавки на сквері перед намісництвом, сів знесилений і думав дальше. Прохожі, що тут плили неперервною рікою до Волоської церкви або, вертаючи з ринку на Личаків, заглядали йому в

лице, немов бачачи на ньому сліди внутрішньої душевної боротьби, здвигали раменами або півголосом висказували якісь їдкі уваги про капітана, що, певно, трохи надміру випив минулої ночі і тепер тверезиться свіжим зимовим повітрям. Та капітан нічого не бачив, нічого не чув, занятий тою вбійчою боротьбою, що клекотіла в глибині його душі. В числі прохожих були також вояки, що, йдучи до казарми, салютували перед ним, робили "links schaut"* і проходили випростувані, як тики. Капітан глядів широко витріщеними очима, але не бачив їх і зовсім не відповідав на їх німі повітання. Ціле те муравлисько людей, що снувалися перед його очима, здавалось йому чимсь так безмірно далеким, чужим, ілюзійним, що даремно силувався б видумати якийсь зв'язок між ним і своєю істотою.

"Та невже ж моя жінка, моя Анеля, до спілки з тою Юлією мала займатися веденням дому розпусти? Моя жінка, Анеля — і дім розпусти!"

Ся думка, котру ще вчора вважав просто смішною в її дивоглядності, чимось неможливим і суперечним з усіми законами природи, тепер нараз видалася йому чимсь таким простим, таким близьким, таким природним... Юлія, її товаришка, вдова, жінка практична і без скрупулів. Анеля — солом'яна вдова, двоє дітей, скупа пенсія, заробітку нівідки ніякого... Писала про лекції — адже ж се брехня! Грала колись на фортеп'яні, та зовсім не так добре, щоби могла давати лекції. Значить — спільне підприємство! Гарненьке помешкання, меблі... пансіоник для дорослих панночок — і полювання на веселих пасажерів, маючих паничів, що бажають рафінованої і дистингованої розкоші. Полювання на золотих пташків, котрих можна скубти. В першім ряді на військових, офіцерів і вищі ранги! На аристократію! А доходи наполовину. І отсе весь секрет її ощадності і доброго господарювання! І отсе ядро і суть історії з бароном Рейхлінгеном! "Отак! Тепер розумію! Адже ж, виїжджаючи, я остерігав її перед ним. Виявляв для неї велику симпатію, глибоку пошану, бував майже день у день в нашім домі. Держала його здалека від себе. В своїх листах ніколи не згадувала про нього. Се мені видалося підозреним, та я не хотів робити їй прикрості, розпитувати її докладно. А потім нараз ота моральна руїна баронова, ота шалена

злість, що блискала в його очах при самій згадці про Анелю. Називав її напереміну ангелом і чортом. О, розумію, розумію! Визискала його нам'ятність, не задовольнивши її. Вона і її приятелька виссали його, довели до страти маєтку, честі і розуму. Як вони се осягли? Ах, чи ж тяжко догадатися?"

І з шаленою бистротою, з якимсь чортівським ясновидженням капітан заглиблявся в те море огиди, поринав у ньому, силкувався змірити його глибину. Те, що ще недавно видавалося йому загадковим, запутаним, повним суперечності і темним, тепер роз'яснилося нараз, робилося зрозумілим, ясним і виразним, як сажневі букви. І він сквапливо, з неситим лакомством прочитував ту страшну книгу, котрої кожде словечко перед годиною рад би був змазати кров'ю власного серця. З безмірним огірченням мусив повторяти сам собі, що досить утратити дотла всяку пошану для чоловіка, щоби наскрізь зрозуміти всі його найтайніші замисли і мотиви,

А все ж таки помимо сього песимістичного погляду, помимо численних і важких познак, що потверджували вину Анелі, капітан чув, що не перестав любити її, що в його біднім, непоправнім серці не перестала ще тліти іскорка прив'язання до неї, ба навіть іскорка глупої, безглуздої надії, що все те може ще показатися неправдою, лудою, дивоглядним сном, що її чудові очі, її слова, вся її постать чародійським способом розіб'є, розгонить ті змори, розвіє хмари, заблисне новим гарним блиском.

"А дідусь! А старий Гуртер! — пригадав собі нараз. — Адже ж я переглядав її рахунки, де були виказані досить значні суми, які їй присилав різними часами. Я бачив його листи, повні вдячності, батьківської любові. Адже ж се не мана! І се вияснює все, все! Правда, тих сум я не справджував, не обраховував, листи переглянув побіжно. Чи до того мені було в ту пору! Рожеві хмарки щастя заслонювали мої очі. Я був упоєний блаженним почуттям. Але ті документи існують, в них я маю непобориме оружжя, з котрим буду міг виступити і завдати брехню клеветникам. Викличу процес, розпічну боротьбу за свою честь,

боротьбу вже не з одним бідолахою, як ось Редліх, але з цілим загалом. Так, се буде найліпша дорога! Нехай собі та Юлія буде й сто разів винувата, що се мене обходить! Могла Анеля приймати її, не знаючи про її огидний заробіток. Але очищення мушу добитися, — мушу — або..."

Капітан встав і випростувався. Новий дух вступив у нього. Як потопленик хапається хиткої тростини, так і його дух, хопившися сеї думки про Анелині листи і рахунки, шукав в них опори і рятунку і знайшов на хвилину. А знайшовши хоч сю крихітку твердого грунту під ногами, він міг бодай потроху вспокоїтися, роздумати над тим, що дальше чинити. Що тут потрібно вчинків, і то рішучих, про се не було сумніву. Кожда хвилина вагання і непевності могла повести за собою найпагубніші наслідки.

А в такім разі поперед усього — димісія з військової служби конечно потрібна, і то як стій. Не для того лише, що кожда стріча з військовими тепер була би для нього моральною тортурою, а надто, правдоподібно, наразила б його на ряд нових конфліктів, подібних до того, який вийшов у нього з Редліхом, але також для того, що в тій акції, яку тепер мусив розпочати для реабілітації свойого домашнього огнища, треба йому було повної свободи руху, свободи диспонування своєю особою в такім розмірі, який зовсім не дав би погодитися з обов'язком військової служби. А вкінці почував се капітан, що сама справа, яку тут прийдеться вияснити, є така, що само її публічне піднесення зовсім не підхоже для військового чоловіка і що коли сам в тій хвилі не подасться на пенсію, то вже в найближчих днях може надіятися спенсіонування ex officio*, коли справа зробиться голосною. Написане вчора подання о димісію, кинене на папір, як йому здавалося, тільки на те, щоби догодити дивному жінчиному капризові, тепер придалось йому дуже. Не гаючись ані хвилини, капітан подався до генеральної коменди, застукав до дверей "подавчого протоколу" і вніс там своє подання на величезне чудо та диво присутніх у канцелярії функціонерів, котрі бачили, як чемно і по-приятельськи генерал позавчора вітав прибувшого з Боснії капітана.

Вийшовши з канцелярії, капітан рішився йти додому. Була вже десята година. Мусить розмовитися з жінкою, поговорити з нею по щирості, розповісти їй усе, заклясти її, щоби сказала правду. Мусить мати певність, знати все, зле і добре, щоби знав, проти чого боронитися.

Та ледве уйшов кілька кроків, коли з противного боку вулиці якась людська постать, побачивши його, зняла шапку з голови, почала махати нею, кланятися і робити різні гримаси. Капітан глипнув на того чудака, та, не пізнавши його і думаючи, що се якийсь п'яний, відвернувся і пустився йти дальше. Тоді чудак, очевидно не насмілюючись кричати, підняв на собі плащ вище колін і кинувся в вуличне болото, біжучи півперек за капітаном. Дігнавши його, чудак знов зняв шапку і, кланяючися, всміхався широкими устами.

— Цілую ручки пана капітана! Пан капітан, очевидно, мене не пізнає? — мовив чудак.

Капітан знехотя зирнув на нього і буркнув: — Ні, не можу.

— Я Сливінський. Віцко Сливінський. Я був приватдинером у пана капітана ще в Боснії.

— А, Віцко! — мовив капітан, подаючи йому руку, котру Віцко поцілував. — Ну, як же проживаєш? Що поробляєш?

— Добре мені, прошу пана капітана. Вислуживши в війську, я вернув додому. А що в Боснії був я ранений і одержав відзначення за службу — пам'ятають пан капітан за ті патрони, що я ними вирятував нашу компанію, — а тут не було з чого удержатися, то дали мені місце доглядача при хорих у краєвім шпиталі.

Капітан усміхнувся, коли Віцко згадав про патрони. Тямив добре сю пригоду, що сталася голосною серед цілої боснійської залоги. Один цуг із його компанії, ганяючись за повстанцями-босняками, загнався був

надто далеко між гори. На чолі цугу стояв капрал, добрий хлописько, відважний і рішучий, але не особливо інтелігентний. Інтелігенцію в тім цугу репрезентував Віцко, і він ніс у своїй торністрі кільканадцять динамітових набоїв, що їх капітан зажадав був від військової коменди для якоїсь воєнної потреби.

Не бачачи небезпеки, вояки розложилися в маленькім ліску, уставили карабіни в піраміду, розложили огонь і почали пекти барана, що його зловили в часі походу через недалеку гору. Та коли спокійнісінько були заняті сею роботою, забувши про всякі средства осторожності, роздався вистріл ось-ось за їх плечима. Перелякані, посхапувалися, похапали карабіни, та в тій хвилі побачили, що цілий лісок з усіх боків був обставлений повстанцями.

— Не важтеся стріляти! — крикнув до них ватажко повстанців. — Бачимо вас усіх, кождого маємо на цілі. Коли тілько раз стрілите, в тій хвилі відповімо по-свойому, і кождий з вас упаде пробитий щонайменше чотирма кулями.

Всі вояки оніміли з переляку і стояли з карабінами в руках, безрадні, як барани, призначені на заріз. Один тільки Віцко, львівська дитина, не стратив присутності духу. В одній хвилі окинувши оком терен, побачив, що лісок був зложений з досить рідких великих дубів, підшитих густим, але низьким хащем. Побачив дальше, що повстанці обставили лісок з усіх боків, але, очевидно, побоювалися, чи в хащах нема засідки, і для того не підступали занадто близько. В його голові заблисла спасенна думка.

— Слухай мене, Миколо, — шепнув до капрала. — Роби, що тобі скажу, а все буде добре. Кажи нам тепер зробити Duckt euch!*, а сам балакай з тим босняком. Подавай вид, що хочеш піддатися, але торгуйся як можеш найдовше. А сміло, не показуй по собі ніякого страху!

— Duckt euch! — крикнув капрал, обертаючися до своїх вояків, і ті в одній хвилі за Віцковим приміром присіли напочіпки і щезли таким робом боснякам з очей, хоч і не зовсім. Усе-таки користь була та, що бодай не могли їх почислити і мати на цілі.

— Що робите? — крикнув босняк, котрий не розумів команди, але бачив, що його становище було тепер далеко не таке корисне, як перед хвилею.

— Адже ж не стріляємо, — добродушно відповів капрал. — Я велів їм сісти, щоби кому з них не прийшла охота вистрілити. Знаєш, часом чоловіка рука засвербить.

— Проклятий шваб! — буркнув босняк, додавши своє звичайне масне слово по адресу спеціального святого тих "швабів", котрі вдодатку говорили чистою руською мовою і могли з босняками досить добре порозумітися без товмача.

— Так чого ж хочете від нас? — питав капрал.

— Піддайтеся! — мовив ватажко.

— Гм, одним словом, багато жадаєш, — цідив звільна капрал таким тоном, як коли би в Дрогобичі на ярмарку з якимсь чужосільним циганом торгувався за конину. — А знаєш, брате, що нас чекає від нашого генерала, коли піддамося з оружжям у руках?

— А що ж мене се обходить? — відгризнувся босняк. — А не можете з оружжям у руках, то піддайтеся так: насамперед зложіть оружжя, а потім піддайтеся самі.

— Се ще гірше, — мовив капрал. — В такім разі нічого не виграємо.

— Як то нічого?

— А так, що коли ви нам голов не повідрізуєте, то нас пан генерал велить усіх порозстрілювати.

— Так що ж маємо з вами робити? — питав ватажко, твердо переконаний, що відділ не може йому висмикнутися з лапки.

— Або я знаю, — мовив капрал, чухаючися в голову. — Не хотів би я вам кривди зробити, але не маю охоти задля вас тратити свою голову. Знаєш що, брате, чи не пристали би ви ось на яке: візьміть собі наші торністри і плащі, всі гроші, які маємо, запаси пороху і набоїв, — се все вам придасться, правда? А нас з карабінами пустіть, бо нам треба швидко дістатися до нашого полку.

— Так? Не маєте часу? — з насміхом крикнув босняк і почав нараджуватися зі своїми товаришами. В тій хвилі Віцко прирачкував до капрала і шепнув йому:

— Сховайся за дуба і командуй: огню!

В одній хвилині капрал скочив за дуба і крикнув:

— Feuer!

Гукнула сальва, аж гори залунали. Вояки, укриті в хащах, стоячи напочіпки, цілялі вигідно і положили трупом кількох босняків, в тім числі й самого ватажка. Та се не було б їм багато помогло, бо повстанців було занадто багато, а мале число "швабів" додало їм відваги. Та в тій хвилі, коли вони й від себе хотіли дати огню до вояків, роздався страшенний гук, аж земля задрижала. Один дуб, на самім краю лісу, разом з корінням вилетів у повітря і з страшним хряскотом розлетівся на тріски, що, наче град, посипалися на землю, досягаючи навіть деяких босняків по головах.

— Гвалт! Швабам чорт помагає! — заверещали повстанці.

— Пали з другої! — крикнув осмілений капрал, і в тій хвилі на другім кінці лісу вибухнув другий динамітовий патрон, справляючи так само могучий, а для босняків так само загадковий ефект.

— Бога мі!* — заверещали всі вони. — Шваби мають гармати! Рятуйся хто може! Тікаймо! Тікаймо!

Вибух третього патрона заглушив їх крик. Під ослоною сих могучих фейєрверків цуг видобувся з честю з небезпечної позиції, без ніякої страти, ще й завдавши побою неприятелеві. А Віцко за сей концепт одержав срібний хрест хоробрості і по вислузі місце доглядача в краєвім шпиталі.

— А я за паном капітаном шукаю вже цілу годину, — мовив Віцко.

— За мною?

— А так. Був у помешканні пана капітана. Вельможна пані сказала мені, що пан капітан, певно, є в офіцерськім касині. Пішов там, мені сказали: був учора, а тепер нема. Може, є в полковій канцелярії на Жовківськім. Пішов на Жовківське, мені сказали, що тепер має урльоп і не приходить, але, може...

Капітан, здивований, перебив йому се займаюче оповідання.

— Але чого ж тобі так нагло запотребилося від мене, що так за мною пошукуєш?

— Та мені самому, прошу пана капітана, нічого не треба, — відповів добродушно Віцко. — Але там у нас у шпиталі... знають пан капітан... учора привезли одного старого чоловіка... Пан капітан його знають, правда?

— Якого старого чоловіка?

— Він мовив, що пан капітан його знає. Впав учора і потовкся на тротуарі. Се би ще нічого не значило, нічого собі не зламав. Але показалося, що він уже два дні нічого не їв, з сил вибився. В шпиталі запав у гарячку. Цілу ніч усе пана капітана кликав.

— Мене?

— А так. Се звернуло мою увагу. Все — Ангарович і Ангарович! Я ночував при нім. Кілька разів питав його: "Чого, батьку, хочете від Ангаровича?" Та, звісно, він у гарячці нічого не розуміє. Аж нині рано троха прийшов до себе. Кличе мене і просить на милого бога, щоб я відшукав пана капітана Ангаровича і просив доконче прийти до нього, і то якнайскорше. А що я пана капітана знаю і, власне, мав іти до міста за іншими справунками, то й обіцяв йому се зробити.

— Але що ж то за старий чоловік, що мене потребує? Як називається?

— Вчора не можна було від нього нічого дізнатися, такий був ослаблений. Навіть їсти не міг, і ми мусили годувати його, як дитину. Аж нині рано сказав, що називається Михайло Гуртер.

Наглий удар грому ось тут обік нього не був би так перелякав капітана, як виголошення сеї назви серед таких обставин. Що се знов за загадка якась? Гуртер, стотисячний багач, властитель кількох фабрик — два дні нічого не їв! Він має бути сей бідний старчик, що вчора впав на тротуарі перед його очима і для котрого він з милосердя дав гульдена? Вихор думок, побоювань і підозрінь, що вже потроху був успокоївся, наново загудів і завертівся в його голові. Одним рухом руки попрощавши услужного Віцка, капітан кинувся підбігцем на Бернардинську площу, скочив до першої стоячої там дорожки і велів везти себе до крайового шпиталю.

Гуртер сидів на ліжку з подушкою, підложеною за плечима, і при помочі сестри милосердя їв росіл, коли капітан ввійшов до номера. Се була могуча, костиста, але дуже вихудла фігура в грубій шпитальній сорочці і плетенім із заполочі кафтанику, надітім поверх неї. Його лице, пофалдоване зморшками, немов висушене яблуко, мало колір старого пергамену і було обведене довгою, розчіхраною сивою бородою. Був подібний до костьольного діда, і капітанові здавалося навіть, що почув від нього легенький запах церковного кадила.

Побачивши капітана, Гуртер увесь затрясся і випустив ложку, що її власне ніс до рота.

— Ах!.. Синку! Капітане!.. Таки ти прийшов! — пробубонів тремтячим, перериваним і якимсь розбитим голосом. — Я ж просив пана бога... перед смертю... ох!.. бо вже недовго, синку, о, недовго! Але сідай! Сідай ось тут, коло мене, близько! Маєш крісло? О так! Подай мені руку!

Капітан мовчки взяв крісло і сів у головах коло Гуртерового ліжка. Його серце стискало щось, мов залізними кліщами. Подав Гуртерові руку, котру дідусь притулив до своїх уст і обілляв слізьми. Капітан силкувався не допустити до сього; сльози старого чоловіка пекли його, як краплі розпаленого олова.

— Що робите, татку? Дайте спокій!.. — скрикнув, відриваючи свою руку від уст старого.

— Ні, ні! Не протився! Дай руку, дай... — шептав Гуртер. — Я, старий дурень... старий дурень... — Хлипання переривало йому бесіду, — винен тобі... сю сатисфа... ох, ох!., факцію!.. Бог мене карає... і справедливо... за мої гордощі... за мої прокляті гордощі... і засліплення!..

Капітан з жалем і співчуттям слухав тих слів, хоч їх порядок, їх причиновий зв'язок був йому незрозумілий. Та проте не перебивав

Гуртерові, що, кінчачи при помочі милосердної сестри своє снідання, постогнуючи і від часу до часу заходячися кашлем, так говорив дальше:

— Дурний я був, синку! Гордощі засліпили мене... ох! Знаєш, кого бог схоче погубити... кахи-кахи-кахи!.. Не можу!.. Не потягну вже довго, а так багато мав би тобі розповісти! Знаєш, чую, що серце в мні замерзло. Не вмерло, живе ще, але замерзло. Хотіло би розтаяти, інколи стрепенеться, але само не може... Дурень, дурень!.. Я сам заморозив його, а тепер від сього вмираю!

...Перервав своє балакання. Сестра заставила його з'їсти решту росолу, що й так уже був геть вистив. Капітан сидів без думки і тільки механічно глипав очима на те, що діялося коло нього. Тим часом сестра, нагодувавши Гуртера, поклала подушку на її звичайне місце, а потім помогла старому лягти, накрила його коцом і відійшла, не мовлячи ані слова і тільки злегка кивнувши капітанові головою на прощання.

— Так ось... що то я мав тобі сказати, — знов заговорив Гуртер, підводячи на капітана свої очі без блиску, запавші глибоко і майже прислонені стрепіхатими бровами. — Спасибі тобі, тисячний спасибі за те, що навідався! Подай мені руку... не бійся... хочу тілько приложити її ось тут, до серця... Знаю, знаю, ти добрий, щирий чоловік! Я дізнався про се, та аж по часі. Давніше, коли я був маючий, коли я був сліпий, коли я морозив своє серце і огортав сталевим панцирем, — тоді не хотів я навіть чути ані знати про тебе. Я ненавидів тебе з глибини душі. Я погорджував тобою. Я прокляв Анельцю, що вийшла за тебе замуж. Ох! Бог мене покарав. Спустив на мене два удари, синку, один тяжчий від другого. Відібрав мені маєток і відчинив мені очі!..

Хлипання без сліз, що потрясло цілим його тілом, не дало йому далі говорити. По тім надійшов довгий пароксизм кашлю, так що аж сестра милосердя прибігла, щоби переконатися, чи пацієнтові не грозить яка поважна небезпека. А коли кашель минув, у комнаті запанувала тиша і стояла кілька мінут, поки дідусь відхлипався і видихався настільки, що міг говорити дальше.

— Перед чотирма роками я стратив усе, що тілько мав, — говорив далі Гуртер.

— Перед чотирма роками! — скрикнув капітан, не можучи опанувати свойого зворушення, і кинувся на кріслі, мов опечений.

— Так, синку, перед чотирма, — потвердив Гуртер, не розуміючи того зворушення. — Довга се історія... Підвели мене, ошукали — нехай їм сього бог не забуде! Я лишився без кусника хліба. Зробили мене костьольним дідом... Ой, важкий се хліб, та що ж, я мусив. Тоді я згадав про вас, про Анелю, про тебе... Я довідався, що ти в Боснії... Я написав до Анелі, вияснив їй своє положення, благаючи її помочі. Не відписала... По році я написав другий раз. Не відписала нічого... Я занедужав... Утратив місце... Старий, ні до якої роботи не спосібний... кому хочеться держати дармоїда! Прийшлося жебрати, простягати руку по кусник хліба. Тоді я подумав, що все ж таки... Боже мій! Адже ж вона моя сестріниця! Адже ж я виховав, вивінував її! Адже чень не викине мене за двері. Про Анелю я так думав... і вибрався до вас. З Кракова... піхотою... по жебранім хлібі.. в голоді і холоді... Ох, синку! Чую, що справедливо пан біг карає мене за мої гріхи. Але ж і кара його тяжка-тяженька!

Капітан сидів при сих словах, мов на тортурі. Кожде речення, мов гвіздь, вбивалося йому в тіло. Кождий зойк старого, мов тріба, викручував йому сустав. Кождий напад кашлю палив його, як смолоскип. Він силкувався не глядіти на Гуртера, щоби не зрадитися перед ним з тим, які страшні муки завдають йому його слова. А старий, викашлявшися, тяг дальше свою річ:

— Не відписала мені! Забула про мене і не хотіла пригадати собі. Може, се й справедливо. Може, так мені й належалося за те, що я вперед забув був про вас. Та все ж таки повинна б була... Ох, синку, не дай боже ані тобі, ані їй коштувати того, що через ті чотири роки було моєю щоденною стравою!

Обтер важкі сльози, що покотилися йому з очей і заблудили в глибоких зморшках лиця.

— Але ти, ти мене не відіпхнеш, правда? Даси мені пристановок на решту моїх днів? — обернувся Гуртер тремтячим голосом до капітана.

— Але ж, батечку! — скрикнув сей, обнімаючи обі його висохлі руки своїми долонями. — Чи ж могли ви хоч на хвилю сумніватися про се? Тілько видужайте настілько, щоб могли відси рушитися.

— О, видужаю, видужаю! — сквапно мовив Гуртер. — Чую, що бог тебе посилає до мене. Сама твоя присутність додає мені сили і здоров'я. Спасибі тобі, синку! Стократне спасибі!

А потім, меланхолійно киваючи головою, додав:

— Але її боюся... Анельці боюся. Пильнуй її, синку! Добра була дівчина, розумна, енергічна. Та я, проклятий, я, нещасливий, затроїв її душу! Я вщепив у неї ту пиху, ту погорду супроти нижчих, нужденних, упосліджених... Той страх перед недостатком і вбожеством... Ту погорду для бідноти... І боюся, синку, щоби та хопта не приглушила в її душі благодатних зерен. Адже ж не відписала мені ані раз, коли я їй признався, що я бідний і пропадаю в нужді. Не потішила мене, не простягла мені руки з підпорою. Се, синку, злий знак, дуже злий! Сим оружжям, яке я їй ввіткнув у руку, побила мене самого. Пильнуй її, бо се дуже небезпечне оружжя!

Капітан, блідий і холодний, як труп, глядів на Гуртера мертвецькими очима, а потім встав і почав сквапливо прощатися зі старим. Чув, що довша його присутність на сьому місці, довше слухання Гуртерових слів доведе його до стеклості, до божевілля. Обнятий тривогою, яку почувають люди перед апоплектичним ударом, він хапався вийти геть відси, на свіже повітря.

— Йдеш уже, синку? — жалібно мовив Гуртер. — Ну, йди, йди! Знаю, маєш заняття, маєш обов'язки. Але навідайся до мене, коли тілько будеш мати час! А потім, коли видужаю, заклинаю тебе на всі святощі, синку, візьми мене

до себе! Дай мені куточок у своїм домі і кусник хліба! Недовго вже буду тобі заважати. Тілько не дай мені згинути з голоду під плотом!

XI

"Значить, брехала! І в тій точці брехала! — вертіло щось у мізку в капітана. — Обточила мене з усіх боків тенетами брехні. Боже, як майстерно грала свою роль! Видалася мені чистою, святою, невинною. Я був би голову свою дав за те, що ніяка лиха думка ніколи не доторкнулася її душі. А вона тим часом... Показала мені фальшиві рахунки, знаючи, що в зворушенні першої радості не буду в силі переглянути їх докладно. Показала мені фальшовані дідові листи, повні вдячності і ситої любові, а на дійсні листи голодного, нуждою побитого старця навіть не зволила відповісти. Що се за вдача? Що за серце? Чи чортиця, чи тілько комедіантка?"

А потім пригадав собі Гуртерові слова про затроєння Анелиної душі пихою і погордою супроти бідних і почав міркувати холодно.

"Адже ж правда! Вихована в достатку і розкошах, в тісних середньовікових поглядах, здалека від дійсного життя і його боротьби, здалека від терплячих і упосліджених людей, відки ж могла навчитися співчуття до них? Не привикла до ніякої пожиточної праці, в часі своєї молодості на те тілько була приготовувана, щоби бути куклою, ідеалом, надземною істотою, божеством і забавкою мужчини, але не людиною, не горожанкою. Їй дали виховання релігійне, то значить, її вивчили катехізму, молитов, релігійних практик, але цілим вихованням, цілим життям, укладом, домашньою і шкільною традицією на-завсігди попсовано її етичні основи. А потім сталося те, що мусило статися!"

Вийшовши зі шпиталю, капітан звернув у тісну та круту не то вуличку, не то польову доріжку, що вела на Пекарську вулицю, щоби найближчою дорогою дістатися додому. Тремтів при самій думці, що швидко зустрінеться з жінкою, буде мусив говорити з нею, почує її нові викрутаси, нові брехні з новими доказами і буде мусив крок за кроком розпанахувати ту нужденну павутину. Почував безмірне обридження до неї як до жінки спідленої, не гідної його назви. Як же ж глибоко впала в його очах в протягу остатніх двадцяти і чотирьох годин! Люцифер, зіпхнутий з вершка небес на дно пекла, не падав глибше. І се була Анеля, мати його дітей! І се була та жінка, що носила його ім'я і без вагання втоптувала його в болото! Так ось як виглядала та його честь, для котрої віддав у жертву життя свого найвірнішого друга!

Вулиця була пуста. Щоби втекти від думок, що, мов пажерливі миші, гризли його нутро, капітан силкувався придивлятися найзвичайнішим речам довкола. Старанно читав написи на вивісках, виблідлі та сполоскані дощами. Числив стовпи і щаблі в штахетах. Довго вдивлявся в лице гіпсової статуетки мадонни перед інтернатом змартвихвстанців, силкуючися в рисах сього гіпсового лиця віднайти щось схожого з рисами Анелі.

А потім нараз без ніякої видимої причини прискорив ходу, почав поспішати, мало що не бігти до своєї квартири, немовби там лютився пожар і грозив комусь смертю або немовби загалом над кимсь там зависла якась страшна катастрофа, а він своїм вчасним приходом міг її відвернути. І тільки тепер, в тій хвилі шаленої тривоги, безглуздого несупокою, прискореного биття серця, що змагалося по мірі його наближення до добре йому знайомої зеленої каменици, він почув, що, незважаючи на всі страждання, незважаючи на незатертий сором, яким окрила його ім'я, він усе-таки любить її, любить сю гарну, веселу, енергічну жінку, ті глибокі, чаруючі очі, рожеві уста, блискуче, розкішне волосся, той гнучкий стан, той голос, ті рухи... Що зробить тепер, як розмотає той проклятий клубок, що його обпутав, про се не думав. Почував близькість катастрофи, глухий гук надпливаючої тучі з

клекотячими громами, але не знав, не силкувався вгадати, в кого вдарить перший перун.

Наближаючися до камениці, де була його домівка, капітан побачив, як до тої самої камениці з супротилежного боку, від Панської вулиці, наближалася досить незвичайна група, зложена з п'ятьох молодих дівчат, повбираних у сукні крикливих і негармонійних кольорів, у капелюхах з пір'ям, гіллячками штучних квіток і величезними кокардами. Рухи і постаті тих дівчат від першого разу свідчили про ремесло, яким вони займаються. Ідучи, вони кидали визиваючі позирки на мужчин, сміялися голосно і загалом старалися звертати на себе увагу всіх прохожих. Їх проводжав один-одинокий мужчина, чоловічок середніх літ, підсадкуватий, з лицем безсумнівно семітського типу, одягнений у звичайну цивільну, досить уже пришастану та нехарну одежу.

Ідучи тротуаром, дівчата бігали очима по каменицях, а вкінці, зупинившися напроти тої, де жив капітан, згідно показали пальцями:

— Тут! Тут! В отсій зеленій камениці.

Чоловік з лицем семітського типу, не мовлячи нічого, кинувся напівперек вулиці до брами камениці, а за ним пішли також дівчата, хихикаючи і високо, з очевидним кокетством піднімаючи спідниці. Капітан зупинився в брамі і з зачудуванням поглядав на се незвичайне товариство. Чоловік, що йшов наперед, увійшов до сіней і тільки тут, побачивши капітана, зупинився і по хвилевім ваганні, доторкаючися правою рукою до шапки, підійшов до нього.

— Перепрошаю пана капітана, — промовив з тою підсолодженою покірністю, що властива кельнерам і поліційним ревізорам, — чи пан капітан живе тут, у тій камениці?

— Так є.

— А не міг би мені пан капітан сказати, чи не живе тут яка пані капітанова?

— Пані капітанова? Яка капітанова?

— Якась вдова по капітані.

— Оскілько знаю, ніяка капітанова вдова тут не живе.

— А що, не мовив я вам? — обернувся чоловічок з видом тріумфатора до панночок, що стояли перед брамою камениці, не входячи до сіней. — Адже ж я переглянув усю мельдункову книгу в поліції! Ніяка капітанова вдова тут не живе і не жила ніколи.

— Тоді жила! — резолютно відрізала одна панночка і, підкинувши вгору голову та зробивши визиваючу гримасу, зирнула на капітана.

— Я б її зараз пізнала! — мовила друга.

— І я також! І я також! — хором обізвалися інші.

— Але о що ж тут ходить? — запитав капітан.

— Та то, прошу пана капітана, є таке діло, — відповів чоловічок з лицем семітського типу, шкрябаючи себе по голові. — Я є ревізор від поліції, Гірш, а ті панночки — то є такі панночки, знають пан капітан...

І він моргнув значущо.

— Ні не знаю, пане Гірш, — відповів капітан.

— То є такі панночки, що їм притрафилося нещастя... знають пан капітан, вони тепер вернули просто з далекого краю. А знають пан

капітан, відки? Дві з Александрії, з тої, що в Єгипті, а три з Константинополя. І знають пан капітан, як вони там дісталися? Оповідають, що якась пані капітанова, вдова по капітані зі Львова, молода, гарно вбрана — назви не тямлять — приїхала до Стрия чи до якого там іншого місточка і шукала служниці до Львова, вродливої, зручної дівчини, по змозі сироти, обіцюючи їй добре удержання і добру плату. Ну, знають пан капітан, таких дівчат у Стрию і в кождім нашім місточку хоч на драбинний віз набирай. Зголосилося їх кільканадцять. Вона вибрала одну чи дві, що їй найліпше сподобалися, і взяла з собою до Львова. У Львові заїжджає з такою дівчиною до готелю і говорить їй, що вона сама наразі її не потребує, але помістить її у своєї приятельки. Тота приятелька держить її кілька день, не дає їй нічого робити, годує її, — бідна дівчина просить роботи, а та жінка повідає, що сама її також не потребує, але власне один знайомий із Станіславова просив її, щоби йому прислала служницю. Дівчина не має грошей на дорогу. Пані дає їй кілька гульденів на руку і сама їде з нею до Станіславова. Там зустрічає її той знайомий, що подобає на заможного дідича-вірменина, обіцює дівчині золоті гори і їде з нею дальше до Коломиї, до Черновець, до Серета. Дівчина дурна, не знає, що з нею робиться і куди їде, тілько дивується, що воно так довго тягнеться. Дідич втикає їй в руку паспорт, що має показати на румунській границі, везе її через Румунію до Галаца, садить на корабель, везе до Константинополя — і продає... знають пан капітан, продає, як шкапу. Продає до такого закладу... знають пан капітан!.. А котрих там не продасть... в Галацу у нього був склад, відтам уже віз цілими партіями... Отже, котрих там не продав, то віз до Смирни, до Александрії або висилав ще дальше, до Бомбея, до Ріо-Жанейро і бог зна ще куди.

— Але ж се страшенна історія! — скрикнув зачудуваний капітан. — Сьому навіть вірити не хочеться!

— Ага, ага! — підхопив Гірші, потакуючи, кивав головою. — Не хочеться вірити, а проте, воно чистісінька правда. Знають пан капітан, ми також спочатку не хотіли вірити. Вже два роки тому назад писали по газетах, що в Константинополі і по інших турецьких містах відбуваються

зовсім явні торги на дівчата і що якісь агенти звозять там потаємно велику силу наших галицьких дівчат. Знають пан капітан, як то газетярі пишуть... може, там в тім і є якесь зерно правди, але коли його газетяр дістане в свої руки, то зараз таку купу набреше, набаламутить, нароздуває, що сю крихітку правди навіть її рідний батько не міг би пізнати. А поліція читає се і думає собі: якби се була правда, то був би хтось покривджений, хтось би упімнувся, ускаржився, ну, то в такім разі ми могли б узятися слідити сю справу. Але так, знають пан капітан, wo kein Kläger, da ist auch kein Richter*. Газети собі пишуть, а ми мовчимо. Потім і газети перестали писати, знайшли собі щось нового до писання, а ми нічого.

В сінях камениці було холодно, провівало. Ревізор Гірш, очевидно, почуваючи собі за велику честь, що капітан так зацікавився сею справою і слухає його так уважно, попустив поводи своїй балакливості і, раз у раз жестикулюючи, підморгуючи, перериваючи та перехапуючи, малював широко цілий хід і стан сеї дивовижної історії. Дівчата тим часом стояли на тротуарі перед брамою і почали вже нетерпеливитися, не знаючи, що мають чинити, і дожидаючи, очевидно, що їм скаже ревізор.

— Знаєте що, пане Гірш, — перебив капітан безконечний потік його балакання, — дуже мене зацікавила отся історія. Пригадую собі, що перед кількома роками тут справді жила одна вдова по військовім, — не тямлю вже, чи то був капітан, чи полковник. Може, я буду міг допомогти вам відшукати її.

— А я би за се пану капітанові був дуже, дуже вдячний! — мовив ревізор. — Бо знають пан капітан чому? Се не проста справа. Се навіть дуже делікатна справа, не те що проста крадіж або навіть убійство. А як ще тота пані капітанова має яких знайомих військових або як трафиш не на тоту, що треба, то... знають пан капітан, такий бідний ревізор від поліції — то дрібна комаха. Роздавити її нетрудно, коли хто має плечі.

— Ну, значить, подвійна причина, щоби братися до діла осторожно. Я тут у військових кругах досить знайомий і, може, буду міг дати вам

деякі інформації, та хотів би поперед усього знати, як стоїть ся справа. Я б вас запросив до себе, та у мене там жінка, дитина недужа...

— О, ні, ні! — поспішно скрикнув ревізор. — Зовсім не хочу робити панству ніякого клопоту.

— Може би, ліпше було зробити ось як? Відішліть ви сих панночок... де вони живуть?

— В готелі, у Геккера.

— Значить, нехай ідуть до готелю. А коли винайдемо сю злочинницю, тоді покличете їх, щоби станули їй до очей. Добре?

— Думаю, що так буде найліпше! — мовив ревізор, рад, що раптом здобув союзника в такій знатній фігурі, як капітан, і при тім дивуючися, що сей незнайомий йому капітан так якось гаряче бере собі до серця сю справу і ні відси ні відти накидається йому зі своєю підмогою. І, обертаючися до дівчат, мовив зовсім відмінним, острим і розказуючим тоном:

— Прошу йти до готелю і ждати на мене. Я там швидко надійду.

Дівчата пішли, розмовляючи голосно між собою, сміючися і частенько озираючися поза себе.

— А ми, — мовив капітан по їх відході до ревізора, — може би вступили де-небудь тут близько до реставрації? Ви вже по обіді?

— О, ні! Де там при нашій службі думати так швидко про обід!

— Добре. Я також троха приголоднів. З'їмо разом обід і побалакаємо.

Ревізор чимраз більше почав набирати підозріння, та не давав нічого пізнати по собі, тим більше, що, крім сподіваних інформацій, йому всміхалася надія на добрий обід в товаристві капітана. Вступили до Варшавського готелю. Капітан зажадав окремої комнати, замовив обід і бутельку вина і, сідаючи при столі обік Гірша, що, трохи заклопотаний, сидів тільки на половині крісла, промовив якнайсвобіднішим тоном:

— А, я забув вам представитися, пане Гірш! Я капітан Ангарович. Перед кількома днями я вернув з Боснії. Здається, що ви з якимсь підозрінням поглядали на мене, коли я обіцяв вам свою підмогу при відшуканні тої злочинниці...

— Але ж, пане капітане! — скрикнув Гірш мов ужалений, схапуючися з крісла. — Відки ж би я міг...

— Сидіть, сидіть! — мовив капітан, беручи його за рам'я і втискаючи на крісло. — Не маєте чого так дуже відпиратися. Адже ж се ваше ремесло — підозрівати, догадуватися різних таємних зв'язків. Не думаю брати вам за зле вашого підозріння, зовсім ні. Але поперед усього їжмо! — додав, коли кельнер приніс росіл і поналивав тарелі.

На кілька мінут перервалася розмова. Чути було тільки брязкання ложок о тарілки і хлюпання плину. Ревізор їв завзято, добросовісно, бажаючи замаскувати своє внутрішнє заклопотання в тім незвичайнім положенні.

— Я вам усе витолкую, — мовив капітан, випорожнивши свою тарілку. — Є тут справді деякий зв'язок, є щось таке, що мене спонукає доложити всіх сил, щоби відшукати сю женщину. Але докінчіть же насамперед своє оповідання!

На лихо, ревізор був уже тепер далеко не такий говіркий, як уперед.

— Моє оповідання? — запитав з видом здивування. — Що я пану капітанові маю більше оповідати?

— Ну, про ту… женщину. Як вона називається?

— Е, якби-то ми се знали! — скрикнув ревізор. — Уже би вона була в наших руках. Ті дурні кози або зовсім не питали, як вона називається, — капітанова та й капітанова! — або хоч котра й знала, то забула.

— А відки ж знають, де вона жила?

— Декотрі — власне, ті, що приходили сюди зо мною — пригадали собі, що по приїзді до Львова капітанова водила їх на хвилю до свого помешкання на Пекарській. Тілько й усього знали, навіть нумеру дому не тямили, аж треба було водити їх на місце, щоби пізнали каменицю.

— Ну, а були у тої капітанової діти?

— Здається, що ні. Бодай ні одна з них нічого про них не згадувала.

Капітан віддихнув трохи легше.

— Ну, і багато ж дівчат звербувала вона таким способом?

— А хто ж се може знати? Бувала по всіх місточках, а де не була сама, там була її товаришка. Досі вернуло їх із Турції сімнадцять, але говорять, що там їх лишилося далеко більше. Котру купив багатий турок і запер у себе у гаремі, ся пропала навіки. А і з таких домів… знають пан капітан… дуже тяжко їм видобутися. Ті, що вернули, мусили переборювати величезні трудності. Аж наша амбасада мусила вмішатися в те, щоби тим нещасним жертвам уможливити поворот до рідного краю.

— Але ж се страшенне! — промовив капітан немов сам до себе. — Вирвані з-посеред рідні, з круга знайомих, з рідного краю, кинені в бездонне болото зіпсуття, засуджені на вічну неволю, на забуття, на передчасну смерть або сто разів гіршу від неї нужду на чужині!.. Адже ж від самої думки про таке положення можна одуріти. І та бестія, не жінка, брала за се гроші!

— Амбасада розслідила сю справу, наскілько могла, — говорив далі Гірш. — Турки платили за гарні, молоді і невинні дівчата навіть по сто і по двісті дукатів. За інші менше, як до згоди.

— Ну, але того, хто їх продавав, того агента...

— О, сього вже маємо! — гордо перебив ревізор. — О, се хитрий лис!

— Певно, жид?

— Ну, розуміється! — якось нерадо процідив Гірш. — Такий інтерес тілько жидом може стояти. Я певнісінький, що без нього ані ота капітанова, ані її товаришка не була би й подумала про сей гешефт, що він їх наклонив до нього і платив їм тілько малу частину того, що сам заробляв. Се вже розуміється само собою. Ну, та тепер йому урветься. Перед кількома днями на наше телеграфічне жадання його арештовано в Будапешті. Від будапештенської поліції є донесення, що при нім знайдено багато паперів, рахунків, квитів і цілий довгий спис його помічників і помічниць. То, пане, буде для нас робота! То будуть лови по цілім краю!

Капітан аж стрепенувся з обридження, побачивши на лиці сього чоловіка проблиск якоїсь звірячої радості, радості вовка, що бачить стовплене в огорожі стадо овець і знає, що може рвати, і душити, і гризти їх, і ні одна з них не здужає ані втекти, ані супротивлятися йому.

— Розумію вашу радість, пане Гірш, — промовив по хвилі, — та проте мені здається, що було би більше чого радуватися, якби ви, панове, перед тим були троха чуткіші і не дали собі з-перед носа вивезти і потопити в безвістях стілько невинних жертв.

— Чи то моє діло? — цілком розсудливо запитав Гірш, беручися до принесеної печені. — Пане капітане, чи то я тут маю щось до розказу? Ми, ревізори, комісари, є як ті пси: покажуть нам звіра, спустять з припону — наш обов'язок зловити його. А решта не до нас належить, а до тих, що кермують ловами. У нас і без того багато роботи — ой, так багато роботи, стілько біганини, що чоловік ледво дихає. От і вчора вечір! Чи увірять, пан капітан, що тут, у самім Львові, в середині міста, через кілька літ діялося щось дуже подібне до тих історій з торговлею дівчатами? І ніхто не знав про се!

— А се що таке? — запитав капітан.

— Жила тут коло домініканів така собі пані Юлія Шаблінська, називала себе вдовою, а властиво була так собі, розвідка. Ще молода жінка, порядна, завсігди з шиком одягнена, образована, бувала в товариствах. Від кількох літ за урядовою концесією удержувала приватний пансіон для дівчат, що покінчили виділову школу. Мала їх приготовувати до матури чи до якихсь там екзаменів. І подумайте собі, пане, перед кількома днями довідується поліція, що сей пансіон є, властиво, дім найстрашнішого зопсуття. Там допускали тілько аристократію, багачів, вищих офіцерів, але що там діялося, в тім замкненім товаристві, се переходить усяку людську фантазію.

Кожде слово сього оповідання було неначе ніж, застромлений у серце капітана і обернений у кровавій рані. Облитий холодним потом, ледве дихаючи, мов на тортурах, він ледве міг удержатися на кріслі і блідими устами ледве видушив:

— Ну?

— Я тілько так, для приміру говорю! — лепотів дальше Гірш, упоравши печеню, принесену для обох, і попиваючи вино, котре, очевидно, чимраз більше розв'язувало йому язика. — Адже ж годі навіть подумати, щоби ні один із панів, належних до нашої вищої власті, не знав про се. Самі там ходили! По місті голосно вишіптують назви дуже грубих риб, що були там постійними гістьми. А проте все було тихо. Аж коли кілька дівчат із сього пансіону небезпечно розхорувалося, а кілька померло в шпиталі, коли з різних боків почали роздаватися різкі голоси обурення, поліція мусила рушитися. Вчора арештували ми сю паню і цілий її пансіон. Пане, кілько там зразу було крику, і обурення, і омлівання, і комедії! Ай-ай! А всіляких паперів, квитів, листів скілько забрано! Там-то буде можна повичитувати гарні історії! Ба, але сього не пустять на світ. Вже там є такі, що подбають о те, щоби тілько те вийшло на денне світло, що їм буде догідне.

— Боже, боже! — шептав капітан, почуваючи, що щось страшенне стискає його горло, здавлює груди. Гірш приняв се за заохоту до дальшого балакання і, випивши півбутельки вина, торочив дальше, тепер уже зовсім свобідним, інколи просто докторальним тоном.

— А нащо я се говорю, пане капітане? На те, щоби вам вияснити політику. Бо се не політика — коли дерево цвіте, взяти і позбивати цвіт або потім позбивати зелені зав'язочки плодів. Але вичекати, аж грушечки достигнуть, а потім потрясти деревину і бачити, як усі вони спадають уже готові, гарні, соковиті, — отсе радість! Отсе заслуга! А у нас, прошу пана капітана, інакше навіть не можна. Адже злочинець, доки не сповнить злочину, не є й злочинцем. Що ж би то мені було за те, якби я зловив того агента, напримір, в хвилі, коли він їхав з дівчиною зі Станіславова до Черновець?

— Урятували б дівчину! — мовив капітан.

— Е, дівчину! Що дівчина! Дівчині одна дорога! — цинічно сміючися, відрізав Гірш. — Я б її сьогодні відібрав від одного агента, а вона би завтра і без нього пустилася на пси. І се ще питання, чи я б урятував її

від нього. Він би мені сказав, що наняв її до служби, дівчина потвердила б, і який же я маю спосіб доказати йому, що се неправда? Ще би мене самого оскаржив, а досить двох-трьох таких припадків, і бідний ревізор буде позбавлений кусника хліба. Тепер — се вже інша справа! Тепер ми маємо в руках сліди, свідоцтва, зізнання, листи, тепер ідемо напевняка, знаємо, чого шукати і кого тягти. Тепер я можу піти і зробити, напримір, у пана капітана домову ревізію і пан не сміє мені сього заборонити.

Капітан схопився, немов опарений окропом.

— У мене? Чи ви сказилися? У мене?

— Ха, ха, ха, ха! — реготався Гірш напівп'яним, напівзлорадним реготом. — Як пан перелякалися! Ха, ха, ха! Не бійтеся, паночку, я тілько на жарт так сказав, на той приклад, zum Beispiel*.

Капітан помаленьку, смакуючи краплину за краплиною, пив вино зі своєї чарки, щоби показатися супокійним і замаскувати смертельну блідність, що — чув се виразно — розливалася по всім його лиці. Гірш своїми малими блискучими оченятами вдивлявся в нього, і напівп'яно-добродушний, а напівхитрий усміх грав на його лиці, розширюючи його грубі м'ясисті губи і виказуючи за ними білі крепкі зуби, немов готові рвати і шарпати живе м'ясо.

— То пан капітан цілих п'ять літ служили в Боснії? — запитав він нараз. — Так є.

— Пригадую собі троха пана капітана ще з давніших часів, ще яко поручника. Я був тоді кельнером у кав'ярні на Вірменській вулиці, знають пан капітан?

— Якось собі не пригадую, — відповів капітан, подаючи вид, немовто він дуже пильно шукає в своїй пам'яті тої кав'ярні і того кельнера.

— О, так! Пан Ангарович! Пам'ятаю дуже добре! Всі офіцери говорили про пана... про панову жінку, що так молода, гарна, що так пана любить...

— Пане Гірш! — скрикнув уражений капітан. — Прошу вас, сховайте ті спомини для себе!

— Ах, який же бо пан капітан! — підхопив Гірш, не виходячи зі свойого щасливого настрою. — Адже ж я не сказав нічого злого. Крий мене господи! Я тілько дивуюся, як пан капітан міг так довгий час видержати в Боснії без жінки.

— Ну, що ж, служба, обов'язок, — знехотя буркнув капітан.

— О так, знаю, що пан капітан завсігди пильнує свойого обов'язку. Але за таку жертву повинні би пану капітанові дати золотий хрест заслуги. Га, га, га! Се не кождий потрафить! Лишити молоду жінку через п'ять літ солом'яною вдовою...

Се остатнє слово, висказане без ніякого глибшого наміру, раптом мигнуло в Гіршевій голові, як електрична іскра, і освітило такі ряди вражінь, показало такі зв'язки між фактами, які він уперед, щоправда, неясно підозрівав, та котрі тепер його поліційний ум побачив ясно, як на долоні. Він мовчав кілька хвилин, комбінуючи в душі все, що досі чув і бачив. Чим довше думав, тим більшою радістю прояснювалося його лице. Кидався на кріслі, робив наглі а прудкі рухи, немов нараз уся шкіра почала його свербіти, і ціла його фігура виявляла таку радісну переміну, що капітан придивлявся йому з зачудуванням і обридженням.

— А вам що такого, пане Гірш? — запитав нарешті.

— Ах, нічого! Се тілько так. Се у мене часом так буває, — радісно відповів Гірш, а рівночасно, моргаючи з комічно-таємним видом, давав до пізнання, що ховає в душі якийсь секрет і мусить робити над собою

найбільші зусилля, щоби з ним не зрадитися. Та нараз, прихилюючи своє лице, в тій хвилі подібне до лиця грецького сатира, близько до капітанового обличчя і довірливо моргаючи очима, він запитав майже шепотом:

— А прошу пана капітана, чи пан капітан справді живе там, у тій камениці на Пекарській?

— Ну, так, — мовив капітан, мимоволі відхиляючи голову.

— А на котрім поверсі?

— На першім.

— І пані капітанова також там жила тоді, як пана капітана не було?

— Там.

— І дитина у пана капітана справді хора?

— Не знаю. Коли я виходив з дому, була справді троха нездорова. Та може, вже їй ліпше.

Якесь неприємне почуття обридження перед собою самим, пройшло по капітановій душі, коли виголошував сю брехню. Та він почував, що відразу не може випутатися і що сей проклятий напівп'яний жид з покірного і заклопотаного жидка починає переходити в роль небезпечного противника, перед котрим треба матися на осторозі.

Гірш усміхався напівдобродушно, напівзлобно тим властивим жидівським усміхом, що так уміє допекти до дна душі, гірше, ніж найрізкіша зневага.

— О, певно, вже виздоровіла. Зовсім виздоровіла і пішла до школи. Ге, ге, ге!

Капітан аж зубами заскреготав і щосили стиснув у долонях поруччя крісла, насилу вдержуючи себе самого, щоби не кинутися на сього огидника і не розчерепити йому голови.

— Пане Гірш! — гаркнув якось, задихавшися від здавлюваної злості.

— Нічого, нічого!.. — успокоював його Гірш. — Адже ж я нічого злого... Адже ж я розумію! О, все, все розумію.

— Що таке розумієте?

— Се вже моє діло. Ну, але пан капітан обіцяли мені щось сказати і не сказали.

— Що таке?

— Як то що таке? Пан капітан мали мені сказати, для чого так інтересуються тою брудною справою... тою торговлею дівчатами?

Капітанові похололо коло серця. Чув, що Гірш помаленьку, та певною рукою вбиває йому ніж у груди. В його голові мішалося.

— Ах, се би довго оповідати...

— Пощо довго? Пощо довго? — по-свойому всміхаючися, цідив Гірш, не перестаючи ані на хвилю скоса позирати на капітана. — Знають пан капітан, я се пану капітанові коротко скажу.

І Гірш положив руку на капітанових плечах, а в протягу дальшої бесіди почав навіть протекціонально клепати його по плечі. На горе,

зміст того балакання був такий, що капітан уже не міг встати, вхопити крісло або виломити ногу від стола і одним замахом зробити кінець Гіршевим усміхам, балаканням і всім його планам.

— Я знаю, пан капітан є добрий чоловік, службовий чоловік, гоноровий чоловік. Одним словом — благородний чоловік. Пан капітан для мене був дуже людяний і чемний, не погордував моїм товариством. Я для того пану капітанові хочу щось сказати.

І, нахиляючися зовсім аж до капітанового вуха, мовив:

— Нехай пан капітан зараз ідуть додому! Нехай пан капітан добре перешукають усі шухлядки, шафки, коробки і комодки пані капітанової. І нехай пан капітан повибирають усі папери, листи, білети візитові — але то все чисто! Хіба метрики і урядові свідоцтва нехай лишаться. А тамте все нехай пан капітан завинуть у стару газету, занесуть до кухні і кинуть у огонь. Але то зараз!

Капітан сидів мов оголомшений.

— Що се значить? Чого ви хочете? — запитав мов крізь сон.

Гірш не переставав плескати його по плечі.

— Ну, адже ж пан капітан — мудрий чоловік! Що пану довго говорити! Адже ж пан знають, я є ревізор поліції і вмію трошка думати. А тут прецінь не треба великої мудрості, щоби зміркувати, що ота вдова капітанова, що займалася вербуванням дівчат, — се не хто інший, як тілько ваша жінка. А хто знає, чи та пані Шаблінська, що ми її вчора арештували, не була також і з нею в спілці? Се дуже можливе, а комісари, що перебирають папери тої пані, мусили се вже й без мене віднайти. Нехай же пан капітан квапиться! Я йду тепер на поліцію, і коли ще там без мене нічого не викрито, то вже я постараюся — з чемності для пана капітана се зроблю, бо пан капітан, певно, в тій цілій

поганій історії зовсім не винний, — що ревізія прийде до панства хіба аж десь надвечір або, може, аж завтра рано. Так значить — кланяюсь панові капітанові!

І, не чекаючи капітанової відповіді, Гірш ухопив капелюх і щодуху вибіг з комнати.

Капітан кільканадцять мінут сидів, як скаменілий, без думок, без вражінь. Відчував глухо, що тепер усе скінчилося, що нема вже куди далі, що ціль і інтерес життя знищені, що перед ним роззявлена бездонна, нічим не заповнена порожнеча. Відчував, що те, про що навіть не осмілився б подумати — величезна, нічим не змита віковічна ганьба впала на нього і роздавлює його на шматочки своїм тягарем. Дізнавав такого почуття, немовби був зерном, що в шалених обертасах крутиться в гирлі жорнового каменя і нараз попадає під той камінь і моментально розприскується на тисячі частинок, на порошок, на муку, а кожда з тих частинок одну малесеньку хвилину почуває ще безмірний біль, справлений насильним вирванням її з її природного зв'язку.

Та нараз прокинувся зі свойого остовпіння. Його опанувала безумна тривога. Одно-однісіньке слово держало в своїх пазурах цілу його істоту, шарпало її, кидало його в дрож і в гарячку.

— Поліція!

Задзвонив, заплатив і кинувся бігти додому. Мав тільки кількадесят кроків, та проте йому здавалося, що власне в тих кількох мінутах може там без нього статися щось нечувано страшне. Може прийти поліція, застати цілі купи обридливих паперів, — се було тепер для нього верхом усякої страховини. Які будуть наслідки сього факту — про се не думав. Сама хвиля, коли поліція входитиме до його помешкання, що ще вчора було для нього земним раєм, сама ціль того приходу видавалась йому тепер пеклом, мукою, якої не може знести ніяка людська сила. Треба відповідно приготовитися на сю хвилю! Треба зробити, що буде можна!

І, добуваючи остатніх сил, капітан вбіг по сходах на перший поверх, швидко отворив двері і ввійшов до передпокою, а не заставши там нікого, так само швидко, зовсім з таким самим нервовим поспіхом, як в день свойого повороту з Боснії, відчинив другі двері і ввійшов до салону.

XII

В салоні застав Анелю. Стояла при столику, оперта о нього лівою рукою, з очима, вліпленими в двері. Обоє зирнули одно по одному, і рівночасно мимовільний окрик зачудування вирвався з уст обоїх. Не пізнали одно одного. Обом показалося, що від учорашнього пополудня, від хвилі, коли бачилися востаннє, минули десятки літ, що отсе стоять насупроти себе не живі люди, а якісь мари, що тільки слабо нагадують давноминувші, гарні і щасливі часи.

Гляділи одно на одно мовчки, мов закляті. Кожде крутилося в колісці своїх власних думок і спостережень, кожде мучилося своїм власним стражданням, не почуваючи потреби ділитися ним з другим.

"Чи се та сама Анеля, — думав капітан, — котру я вчора лишив у цвіті здоров'я і свіжості, живу, енергічну, з блискучими очима? Чи се та сама зламана, зів'яла і немов з хреста знята жінка, що її бачу перед собою? Лице її постаріло о десять літ, на висках зарисувалися морщини, волос стратив свій полиск, очі зробилися скляні! Чи чари якісь учора і позавчора застелювали мої очі і не давали мені бачити тої руїни, чи справді одна ніч, одна доба могла довершити такої великої переміни? Але що ж могло бути сьому причиною?"

"Він зовсім посивів! — з переляком думала Анеля. — Його лице пожовкло, очі запалися глибоко, повіки червоні. Очевидно, не спав усю ніч. Очевидно, знає все. Очевидно, все пропало. Ну, для мене нема вже ніякої несподіванки, але він, бідний! Скілько ж він мусив перетерпіти!"

Капітан усе ще стояв неначе вкопаний при дверях салону, не можучи відважитися підійти ближче до жінки. Вона також не могла рушитися з місця. Вкінці капітан видобув із кишені квит, одержаний в канцелярії генеральної коменди на своє подання о відставку, і, розвинувши його, мовчки наблизився до стола і положив його перед Анелею. Вона уважно зирнула на ту зім'яту чвертку паперу, а потім, усміхнувшися сумовито, кивнула головою.

Капітан мовчки зняв плащ і кинув його на софу, відперезав шаблю, а потім, вийшовши до передпокою, вніс відтам свою тяжку подорожню валізу, що її досі не розпаковував. Поклавши її на помості близько кахлевої печі, прикляк коло неї, знайшов у кишені ключик і почав звільна відпинати ремені і відмикати замки.

Анеля мовчки, мов зачарована, без руху придивлялася його роботі. Відчинивши валізу, капітан нараз пригадав собі щось і, не встаючи з помосту, в клячущій поставі і похилений лицем над валізою, обернув голову і промовив до жінки рівнодушним голосом:

— А маєш там які папери?

— Які? — запитала Анеля ледве чутно.

— Ану, які-небудь листи від твоїх агентів, квити, рахунки, загалом усе, що могло б тебе компрометувати.

— Не маю нічого.

— Пригадай собі добре! — мовив капітан, не підносячи голосу. — А як маєш що-небудь таке, то спали. В кождій хвилі можемо тут мати поліційну ревізію.

— Не маю ніяких таких паперів, — відповіла Анеля так само рівнодушно, немовби давно була приготована на таку пригоду.

Бачачи, що він починає шукати чогось у своїй валізі і не думає тягти дальше розмови, вона сіла на кріслі, обернена до нього лицем, і пильно слідила за кождим його рухом.

Пошукавши кілька мінут у валізі, капітан видобув із неї невеличкий, гарний, в слонову кість оправлений револьвер, почесний дарунок від товаришів, дарований йому на від'їзнім із Боснії. На ручці виднівся виритий напис: "Zum Andenken"*. Дуло було майстерно цизельоване, покрите багатим орнаментом в стилі босняцьких людових виробів. Капітан поклав сю гарну забавку на помості, а потім, пошукавши ще хвилю в бокових торбинках валізи, видобув із неї пачечку патронів, дібраних до сього револьвера. Знайшовши те, чого йому було треба, капітан, не кваплячися, поскладав знов у валізі все в давнім порядку, замкнув її, позапинав ременями і виніс до передпокою. Вернувши назад, узяв револьвер і патрони, поклав на столі, а потім, обертаючися до Анелі, з виразом холодної рівнодушності а навіть ненависті промовив:

— А тепер прошу тебе, вийди відсіля!

Анеля, що тільки тепер зрозуміла його постанову, не рушаючися з місця, запитала:

— Що хочеш робити?

— Що се тебе обходить? Іди до дітей!

— А може, мене се також обходить? — відмовила Анеля лагідним, несмілим голосом.

— Не має що тебе обходити! — понуро відмовив капітан, розкроюючи цинову оболочку пачки і виймаючи патрони.

— Адже я твоя жінка! — ще несміліше мовила Анеля. — Значить, маю право знати...

— Не маєш права, нікчемнице! — верескнув нараз капітан, кидаючися до неї з кулаками. — Не маєш ніякого права, ти, відьмо, що підкопала і знищила моє життя, мою честь, усю будущину моїх дітей! Іди геть відси! Іди геть і не спокушуй мене!

Плюнув і відвернувся від неї. Тремтів увесь. Наглий вибух болю і розпуки розвіяв увесь його удаваний спокій, розсадив ту ледову шкаралущу, якою хотів обціпити своє серце, щоби не затремтіло перед сповненням остатнього рішучого вчинку. Впав на крісло, відвернений від неї плечима, і закрив лице руками. Сльози бризнули з його очей. Важке ридання затрясло цілим його тілом.

Анеля тим часом тихо, як мара, встала з крісла, взяла револьвер і патрони і на пальцях вийшла до сусідньої комнати. Капітан усе ще сидів у тій самій поставі, коли почув наближення дрібних кроків, коли м'які ніжні дитячі рученята з обох боків ухопили його руки, а прекрасні невинні дитинячі личка, перехиляючися, силкувалися зазирнути йому в очі. Капітан зірвався з крісла і з виразом найвищої ненависті обернувся до Анелі, що стояла на своїм давнім місці.

— Жінко! Сатано! Будь сто разів проклята за те, що в остатніх хвилях життя ти не ощадила мені ще й сього болю! О, ти мудра, хитроумна! Щоб ані один нерв не лишився не розшарпаний, ані один мускул не перепалений пекельним огнем! Старим майстрам тортури до тебе б іти на науку. Нехай тобі бог сього ніколи не простить, так, як я тобі не прощу в остатній годині!

Анеля мовчала, стояла, як кам'яна статуя. Тільки Цеся, чуючи такі страшні слова, котрих значіння не розуміла, і бачачи батька в такім страшнім розворушенні, відступила від нього і прибігла до матері і, тулячися до неї, почала голосно плакати. Михась стояв зачудуваний, усе ще держачи батька за руку.

— Татку! Що ти говориш? Пощо нас лякаєш? — промовив він, заступаючи йому дорогу і шарпаючи його за руку.

Капітан глянув на сю маленьку людину, і безмірна тоска обгорнула його душу. Вхопивши Михася в свої обійми, підняв його і, обливаючися слізьми, почав обсипати поцілуями його голову, лице і шию.

— Діти мої! Бідні мої діти! — простогнав він. — Що то буде з вами! Що... буде... з вами, коли мене не стане?

— Чи знов хочеш нас покинути? — запитав Михась. В тій хвилі Анеля кинулася до мужевих ніг. Припавши на коліна і похилившися лицем до землі, обхопила його ноги раменами і з глибини своєї розпуки скрикнула:

— Антосю!

Голос її роздався мов із якоїсь великої глибини, видався капітанові чимось таким чужим, таким далеким...

Коли Анеля числила на те, що, розм'ягчивши його душу видом дітей, зможе тим легше штурмом вдертися в його серце і перебороти його ненависть, то грубо помилилася. Капітан супроти неї лишився непорушений.

— Іди геть! — мовив коротко. — Не роби комедії. Анеля не вставала.

— Антосю! Заклинаю тебе на любов тих дітей, що їх хочеш осиротити, вислухай мене! Знаю, що я заслужила на острий засуд і що не мину того засуду. Але ж я не хочу упевнювати себе. Хочу тілько, щоби ти мене зрозумів. Адже ж ти любив мене, Антосю!

— О так! — гірко промовив капітан. — І, вірячи тій моїй гарячій, сліпій любові, ти зрадила мене!

— Ні. Кленуся богом, своєю душею, невинними душами отсих дітей! Я була тобі вірна! Навіть одним помислом я не зрадила тебе!

— Хто тобі повірить! Адже ж ти окружила мене з усіх боків тенетами брехні! Адже ж ти грала передо мною комедію, удавала радість, криючи пекло на дні свойого сумління!

Анеля все ще стояла на колінах, бліда, з лицем, піднятим до капітана, держачи його за ноги. Капітан пустив Михася на землю і трохи лагіднішим голосом промовив:

— Ну, встань і говори, що маєш говорити! Діти, ідіть до свойого покою!

Анеля помалу встала. Діти стояли в нерішучості, вкінці Михась, обертаючися до батька, мовив:

— А не будеш бити маму?

— Ні, сину! — поважно відповів капітан.

Діти вийшли. Анеля слідила за ними довгим, нам'ятним позирком, повним безграничної любові і невисказаної туги. Бачилось, що бажала навіки вбити собі в тямку, затвердити в своїй душі кожду найдрібнішу рисочку, кождий рух, кождий погляд, кожде слово тих двох маленьких істот. Коли щезли в сусіднім покою, коли двері зачинилися за ними, аж тоді розсіявся лід, що, бачилось, досі обдавав її, зломалася сгіла її духу і, заливаючися гіркими слізьми, безвладна і майже знетямлена, вона упала на крісло.

Капітан сидів на своїм кріслі, холодний, недвижний і понурий, мов чорна хмара, не почував у своїм серці ані милосердя, ані співчуття для тої жінки, що таким безпримірним способом зруйнувала щастя своє власне і його, кинула нестерту пляму на невинні голови сих дітей,

ганьбою покрила їх ім'я. На дні його серця, мов гадюка, заворушилася думка:

"Коли б ти була вмерла, заким мала зробити се все! Я був би оплакував тебе як ідеал жінки і матері! Але тепер навіть умерти тобі запізно".

Анеля перестала плакати, обтерла сльози і обернула очі до мужа. Її лице не являло вже тепер того ледуватого виразу остовпіння і німого болю, ані тої покірності, що такою поганою плямою падала на нього перед хвилею. Якийсь дивний огонь починав помалу розгорятися в її очах і випалювати рум'янці на її так нагло і передчасно зів'ялих щоках.

— Так ти погорджуєш мною? Проклинаєш мене? — запитала звільна, цідячи слово за словом.

Капітан тільки глухо застогнав замість відповіді.

— Ти хотів покинути мене і дітей без слова прощання?

— Щоб я був ніколи і не бачив тебе!

— Значить, ти ніколи не любив мене?

Капітан стрепенувся і кинувся на кріслі. Шалена злість знов почала ворушитися в його серці.

— Нікчемнице! Мовчи! Не згадуй мені про ту любов, котрої ти не гідна, котра нині сталася для мене джерелом безконечного страждання! — крикнув він.

— Так ти задля страждань одного дня, кількох годин проклинаєш цілі літа щастя, ціле пасмо жертв, які я принесла для тебе?

— Що значать усі ті жертви супроти сеї страшенної рани, яку ти завдала мені, відбираючи мені честь, пошану у людей, відбираючи мені охоту до життя, саму можність людського існування? Адже ж бачиш, що тепер усе для мене скінчене?

Анеля випростувалася і з погордою поглянула на нього.

— Одно тілько бачу, що ти трус! тростина, що хитається з вітром! Се бачу, а більше нічого. Що для тебе скінчене? Що офіцери не хочуть приймати тебе до касину? Плюнь на них і не ходи там! Що військова служба буде для тебе неможливою? Плюнь на неї і виступи. Що побут у Львові буде для тебе занадто прикрий? Плюнь на Львів і осядь десь на селі в горах!

— Але ганьба! Свідомість ганьби, що тяжить на тобі, на мені, на наших дітях! Ся страшенна свідомість, котру мушу завсігди носити з собою, мов гадюку, завішену при грудях! Чи й се нічого?

— О мій любий фарисею! Яке ж то нараз делікатне сумління збудилося в тобі! Страшенна, нечувана ганьба! А в чім же лежить ся ганьба? В тім, що моя жінка була в тихій спілці з жінкою, що удержувала підозренний дім, що вербувала дівчата, призначені для таких самих домів. О страхіття! О встид! А скажи мені лишень, ти, благородна і незаплямлена душе, кілько разів за своїх кавалерських або некавалерських часів подавав ти практично помічну руку такому ганебному промислові, давав більш або менше щедрий заробіток таким жінкам? А ті твої благородні приятелі, що так люто обурюються на мій ганебний промисл, — чи не для того се чинять, що самі аж надто часто підлягали його покусам, аж надто багато грошей видавали на його піднесення? О нікчемні, підлі, брехливі! Адже ж із тих, що вчора веліли ув'язнити Юлію, що швидко й моє ім'я з чортівською радістю вивісять на шибениці ганьби і видадуть на наругу цілому світу, — адже ж із них майже кождий давно знав, що діялося у Юлії, а декотрі були там щоденними гістьми! Ні, я замало сказала! Декотрі були прямо ініціаторами сього підприємства, заслонювали його своїми плечима,

своєю родовою або урядовою повагою! А тепер, коли годі вже його дальше заслонювати, — о так! тепер ціле пекло ганьби і публічного осуду нехай паде на голови тих жінок, що... О, як я погорджую вами! Як я ненавиджу вас, ви, фарисеї, ви, брехуни і лицеміри! Вчинок навіть найогидніший, найбільша підлота не є для вас нічим. Вас лякає тільки осуд юрби, привид одвічальності. Добре схована підлота перестає бути підлотою, утаєний злочин є тілько доказом відваги і зручності!

Замовкла, бо духу їй не стало в грудях. Тряслася, як у лихорадці. Капітан вдивлявся в неї зачудуваним, майже божевільним поглядом; йому здавалося, що її постать перед його очима росте, розростається, перемінюється на привид якоїсь грізної фурії з лицем таким страшним, що один її позирк може вбити чоловіка. Він зовсім не надіявся такого обороту розмови, чув себе оголомшеним, пригнобленим, бо в душі мусив тим словам признати багато правди.

Анеля присунула своє крісло ближче до капітанового, сіла якраз насупроти нього і, дивлячись йому в очі, заговорила зовсім зміненим, м'яким, жалібним голосом:

— А ти, Антосю!.. І ти осуджуєш мене, проклинаєш, ненавидиш! Ти перший кидаєш на мене каменем погорди. Ти, кого я так горячо, так вірно любила, для кого я не завагувалася посвятити все, все на світі! Адже ж для тебе я покинула дідуся і його маєток, пішла з тобою на вбожество, на недостаток, до якого вперед не була звикла. Любов побудувала мені золотий міст на тій дорозі. Ані на хвилю я не пожалувала свойого кроку. Ані один докір не вийшов із моїх уст. Спокійно зносила я те, чого була би злякалася моя душа, коли б я була давніше могла собі се уявити. Я бачила, що ти відчуваєш моє положення, що турбуєшся, що силкуєшся вчинити так, щоби мені нічого не бракувало, та не знаходиш способу. Прийшли діти, і наш стан значно погіршився. Потаємно писала я кілька листів до старого Гуртера, укорюючися перед ним, унижуючись, навіть упідлюючись і благаючи його о поміч. Безсердечний, засліплений старець звертав мені мої листи нерозпечатані. Покликано тебе до Боснії. Я лишилася тут сама з дітьми,

на половині пенсії. Чи можеш уявити собі моє положення? В кількох листах я натякала тобі на нього, та, бачачи з твоїх листів, що ті натяки гризуть твою душу і затроюють спокій, а мені не приносять ніякої помочі, я постановила собі мовчати, писати тобі тільки про веселі річі, а сама собі радити. Я почала шукати лекції. Чи думаєш, що з твоїх приятелів, із тих панів військових, що тепер так ярко палають святим огнем обурення на мою ганьбу, хоч один зголосився, хоч один забажав бодай у чім-небудь допомогти мені? Ах, ні! Один зголосився, один предложив мені свою поміч! Се був барон Рейхлінген. Але ціною його помочі мало бути те, про що сама думка наповнює мене огидою і обридженням. Я відіпхнула його, та він не хотів відчепитися, волочився за мною, говорив мені виразно, що бажає самою своєю присутністю і невідступністю скомпрометувати мене в очах світу, а потім... потім мав надію, що, оклеветана і засуджена загальною опінією ще перед сповненням проступка, кінець кінців, упаду там, де він хотів мене мати. Що мала я чинити? Не хотячи викликати скандалу, як потопаючий бритви, я вхопилася того способу, який піддала мені Юлія. Я подала вид, буцімто склонююся до його бажань, запросила його, щоби бував у мене, та рівночасно я запрошувала завсігди кілька резолютних панночок з Юльциного пансіону. Держачися здалека, як хазяйка дому, я лишила його в їх руках. Результат перевершив мої сподівання. Зіпсований до шпіку костей, барон швидко засмакував у їх товаристві ліпше, як у моїм. Пив, сипав грішми, одурював себе і силувався одурювати нас усіх. Я приймала його гроші і дарунки, знаючи, що, коли їх не прийму, він кине їх у перші-ліпші, може, зовсім не такі потрібні руки. Я бачила, що він руйнував себе, та який же інтерес мала я здержувати його на тій похилій площі? І чи ж могла я се вчинити? Остаточно Юлія взяла його в свої руки, і при його помочі її пансіон зробився тим, чим був до вчора. Спроваджував їй інших людей, лакомих розкоші, що шукали нагоди, щоби викидати гроші. А коли вкінці барон вичерпав свої фонди і впав так низько, що компрометував цілий офіцерський загал, постаралися, щоб його перенесено до Боснії. Кінець його знаєш!.. Такий був початок моїх злочинів і моєї ганьби. Знаю, що й тут я не без вини, та знаю також, що були й інші винуваті, та настілько зручніші, що вміли заховати все

шито-крито, сховати кінці, користати зі злого та не нести за нього ніякої одвічальності.

Капітан сидів, похиливши голову в важкій задумі. Жінчине оповідання зробило на нього пригноблюче вражіння. Не збуджувало співчуття, не загріло серця, обурювало його навіть, розкриваючи ту брутальність, котрої якийсь запас лежить на дні душі кождого чоловіка, та з котрою кождий більш або менше старанно криється навіть перед самим собою, а для її замаскування люди повинаходили багато приличних та делікатних слів. Безоглядне, спокійне розкриття тих низьких вчинків і мотивів в устах його жінки було для нього чимсь дивовижним, несподіваним, боліло його, як свіжозавдавані рани. Та проте він вдумувався в її положення, починав розуміти її і тим самим — починав судити її не так дуже остро.

— А про сю другу історію з дівчатами що маю тобі сказати? — провадила дальше свою річ Анеля. — Раз утративши пошану для людей, навчившися іграти їх чуттями і віруваннями і вважати їх тілько матеріалом для визискання, я пішла дальше тою дорогою. Чи тисячі не роблять так само, тілько в іншій формі? Знаєш, я придивлялася не раз, як ось там у трафіці бідні жінки, зарібниці і жебрачки ставлять на лотерею. Рікою пливе те бідарство до трафіки, а кожда з них не раз через цілий тиждень уриває собі по крейцару на хлібі, уриває дітям на солі або на картоплі, щоби тілько могти в четвер відложити того "шістака" і поставити його на лотерею. "Може, дасть матінка божа!" — шепче, і хреститься, і молиться тисячу разів. Адже ж держава обіцює їй за її шістачка сотки, тисячі гульденів, маєток, добробут, запевнений достаток для цілої родини, кінець нужди і непевності, одним словом — рай на землі! А що з того виходить? Тиждень за тижнем, рік за роком пливе оте бідарство до трафіки, як ріка, пливуть шістачки до кас державних і творять мільйони, а сума нужди, ошуканих надій, ущипнених бідним дітям шматків хліба, полін дерева і кришок солі не тілько не меншає, але росте, росте до величезних розмірів. І що ж іншого робила й я, обіцюючи тим дівчатам добру службу і легку роботу?

Капітан стрепенувся при тім супротиставленні.

— Жінко! — скрикнув він. — Сам сатана говорить твоїми устами! Застановися!

— Видко, мій любий, що ти не застановлявся! — спокійно мовила Анеля. — Я мала досить часу, щоб обдумати се все. А втім, чи ж то я перша, одинока в тій торговлі? Ведеться вона то явно, то тихцем від соток літ, і наша шляхта частенько вела її до спілки з жидами. Не віднині йдуть наші дівчата на торги до Константинополя, Смирни та Александрії, а тепер повно їх і в Індії, і в Єгипті, і в Турції, і в Бразілії. І знаєш, коли подумаю, в яких обставинах, в якій нужді, в якім занєдбанні і пониженні жила тут не одна з них, то мені здається, що небагато тратять, а може, не одна багато й зискує, ідучи там. Чи думаєш, що перед усіми я мусила брехати, говорити, що їх потребую до служби? Десятки були таких, котрі прямо говорили мені: "А хоч би ви, пані, продали нас навіть у турецьку неволю, то будемо вас благословити, щоби тілько видобутися геть відси. Адже ж тут не лишається нам ніщо інше, як тілько з моста в воду або на шлях ганьби, та й то навіть сей шлях не охоронить нас від нужди, голоду та неволі!"

Урвала. Якийсь неспокій пробіг по її лиці. Кілька хвилин надслухувала. В коридорі чути було стук мужеських кроків. Надближувалися до дверей передпокою, але потім знов віддалилися горі сходами. Анеля вийшла і замкнула двері передпокою, а потім знов сіла насупроти мужа.

— Та що там я буду довго говорити про те, що сталося і не може відстатися? — мовила свобідно, майже весело. — Щось інше я хотіла тобі сказати. Подай мені руку. Так! І другу! Ну, бачиш. Адже ж знаю, що мусимо розстатися, може, навіть надовго. Будь мужем! Пам'ятай, що у тебе є діти! Я... не можу... їх більше...

Тут голос її дрогнув, уста перекривилися судорожно і сльози знов бризнули з її очей. Та вона пересилувала своє зворушення і, не обтираючи сліз, усе ще держачи мужеві руки в своїх долонях, говорила поспішно:

— Пам'ятай про дітей, Антосю!.. Я виховала їх, як уміла, і думаю, що не лихо. А дурниць ніяких з тим револьвером і так далі не роби! Не маєш права! Розумієш се? А про мене... коли часом... спогадаєш...

Надсильне, довго здержуване хлипання перервало її мову. Сльози з очей поллялися потоком. Мов перелякана дитина, тулячися до мужевих грудей, вона шептала уриваним голосом:

— Антосю! Антосю! Коли б ти знав!.. Ти назвав мене... нікчемницею... без серця... без сумління... Твоя правда, та не зовсім, бог мені свідком, що не зовсім! Я здавлювала своє сумління, се правда, та не позбулась його. Поглянь на мене! Адже ж я бачила, що, вступивши до покою, ти перелякався мойого виду. Скілько я перетерпіла відучора!.. Не тілько за тебе... не тілько за наших дітей... але і за тих! Адже ж я відчуваю їх долю, їх упадок, їх сором!.. О, вір мені, радо віддала б я своє тіло на найстрашніші муки, віддала би свою кров і своє життя, щоби віддати їм те, що стратили через мене!

Капітан слухав тих слів, уриваних, поспішних, що дихали раз пристрастю, ніжною любов'ю, то знов розпукою і щирим жалем. Понура хмара висіла на його чолі.

Жаль рвав його серце. Пізнав у тих словах давню Анелю, свою Анелю, котру недавно ще любив так горячо. Та рівночасно якась невмолима, незрима рука відпихала його від неї, якийсь таємний голос шептав йому в душі:

— Запізно! Запізно! Все пропало!

В тій хвилі брязнула клямка в передпокої, а в слідуючій хвилі хтось торгнув за дзвінок. Анеля стрепенулася і відскочила від мужа. Сльози тремтіли ще у неї на віях.

— Га! Йдуть уже! — шепнула.

— Хто?

— Поліція. Чую, що се вони.

— Ні, не бійся! Не прийдуть так скоро. Ревізор Гірш обіцяв мені...

— Гірш? О, коли він замішався до сеї справи, то се певно вони. Ну, бувай здоров! Пам'ятай про дітей, Антосю! А при поліцайниках... знаєш... держися нейтрально, спокійно! Решту здай на мене!

І, обнявши його правою рукою за шию, витиснула на його устах довгий, довгий поцілуй.

Дзвінок забрязкав ще раз, з подвійною силою.

— Ну, йди, йди і відчини їм, — мовила Анеля, — бо дріт урвуть! Іди!

Капітан машинально встав і вийшов до передпокою. Відсунувши замковий ретязь, відчинив двері. Перед дверима побачив комісара поліції в мундирі і при шпаді, обік нього Гірша і ще одного ревізора, а за ними звісних йому вже з видження дівчат. Комісар салютував перед капітаном, входячи до передпокою. Решта компанії ввійшла також.

— Перепрошаю пана капітана, — мовив чемно комісар, — але ми маємо тут залагодити маленьку урядову справу.

— Прошу, чим можу служити? — запитав капітан.

— Чи тут живе пані... — Вийняв записну книжечку і пошукавши в ній, мовив далі, — Анеля Ангаровичева?

— Так. Се моя жінка.

— А можемо бачити її?

— В якій цілі, коли вільно запитати?

— В цілі сконфронтування її з отсими панночками, а евентуально в цілі переслухання.

— Що ж діяти! — мовив капітан, — Коли пан комісар має такий наказ...

— О так, так! Маю виразнісінький. Прошу переконатися! — мовив сквапливо комісар, показуючи капітанові поручення з підписом директора поліції.

— В такім разі прошу! — мовив капітан, відчиняючи двері до салону.

В тій хвилі в покої, суміжнім з салоном, роздався легенький стук, немовби чимсь острим ударено о дубовий стіл. Мимовільний окрик вирвався з капітанових грудей. Він знав сей стук, і ціле значіння його недавньої розмови з Анелею стануло перед ним ясне, в своїй страшній донеслості. Не звертаючи більше уваги на своїх ненависних гостей, він напруго кинувся до того покою. Комісар і всі новоприбувші побігли за ним.

Нічого так дуже страшного не побачили. На софі в куті покою сиділа супокійно пані Анеля. Та не встала, коли до покою ввійшли гості. Її голова, злегка похилена набік, спочивала на подушці софи, оббитої репсовою матерією кольору бордо. Можна б подумати, що дрімала, якби

не широко отворені, скляної подоби очі і напівотворені уста, на котрих, бачилось, тільки що завмер окрик тривоги або розпуки.

Капітан кинувся до неї. Підняв її голову і тільки тепер побачив, що в правім виску знаходився невеличкий отвір, з котрого плила кров, помішана з білявою, густою матерією. Револьвер лежав на софі, прикритий фалдою її сукні. Не було ані найменшого сумніву, що Анеля аж до остатньої хвилини заховала повну ясність ума і певність руки. Вистріл був влучний і в одній секунді зробив кінець її стражданням і покусам. Капітан довго вдивлювався в те лице, спокійне тепер та пооране нестертими слідами перебутої відучора внутрішньої боротьби. Чуття облегшення, що в першій хвилині блисло в його душі, зараз же затьмилося якимсь несказанно гірким докором і почуттям встиду. "Вона відважилася на се! Відважилась, на що я не відважився!" Ті слова блиснули у нього в голові. Та, на диво, жалю в його душі не було, а тільки якесь тупе почуття болю і безмірної втоми. Насилу перемагаючи те почуття, він мов сам не свій обернувся до остовпілого комісара і промовив рівним тихим голосом:

— Пане комісаре, се моя жінка! Комісар стояв мов у воду опущений.

— Пане капітане, — мовив по хвилі, — безмірно мені прикро, що наш прихід стався причиною сеї страшної катастрофи, але се не моя вина. Очевидна річ, що супроти такого факту наше урядування скінчене.

— Перепрошаю пана комісара, — скрикнув Гірш, висуваючися наперед. — Адже ж маємо тут сих панночок. Сконстатування головного факту, о котрий нам ходить, ще й тепер може бути доконане.

Капітан зирнув на Гірша поглядом, повним дикої ненависті. Був би розшарпав сю погану ящірку, що навіть в тій хвилі, супроти маєстату смерті, не зуміла бути нічим більше, як тільки поліцайником.

— Ну, так, се правда, — мовив комісар, трохи нерадо і ображений Гіршевою увагою, хоча мусив признати її справедливою. — Дівчата, — обізвався до панночок, що в німім переляку придивлялися тій сцені, — підійдіть ближче і придивіться тій пані!

Дівчата підійшли ближче до Анелі. Капітан підняв на них очі з виразом розпучливого благання.

— Скажіть тепер, чи се та сама пані, що вас вербувала до служби?

— Ні! — відповіли дівчата в один голос. Гірш аж підскочив, аж почервонів зі злості.

— Се неправда! — скрикнув. — Се не може бути!

— Пане Гірш! — строго упімнув його комісар. — Маєте мовчати! Прошу мені ще раз рішучо сказати, — мовив далі, обертаючися до дівчат, — чи отся пані вербувала вас до служби, чи не ся?

— Ні, не ся! — рішучо відповіли дівчата. Комісар поклонився капітанові.

— Пане капітане, мій обов'язок сповнений. Супроти рішучого зізнання сих дівчат усяке підозріння супроти вашої жінки упадає. Ніяких паперів, ані зізнань, котрі би прямо обтяжували її, ми не маємо, а за отсі наші відвідини вся одвічальність паде на Гірша. Я не чую себе управненим робити в вашім домі ревізію. В те, що сталося в вашім домі в хвилі нашого приходу, ми також не маємо права ближче входити. Моє поважання.

Капітан стиснув подану йому руку і вклонився на відхіднім панночкам. Якими ж благородними, майже святими видались йому в тій хвилі ті упавші, його жінкою так страшно покривджені дівчата, що в тій тяжкій для нього мінуті знайшли в своїх серцях настільки людськості, і

самовідречення, і прощення, щоб одноголосно, рішучо висказати се однісіньке, а в своїх наслідках таке важне слівце "ні!" Се одно слівце погодило його з людською природою, з життям, додало йому нового духу, нової надії. А коли ті нещасні, покривджені і втоптані в болото могли простити його жінці, то яке ж право мав він розставатися з нею з гірким ненависним почуттям? І, обливаючися рясними слізьми, він кинувся на коліна перед трупом Анелі, цілував, і обливав слізьми її холодні, костеніючі руки...

Сенсаційний процес проти Штернберга, Юлії і їх спільників відбувся геть пізніше. Назви Анелі ані раз не згадано в тім процесі, і її самовбійство лишилося тайною для всіх посторонніх. По виясненні, а радше загребанні тої нещасної справи капітанові явилася можність узяти назад своє подання о димісію з військової служби. Склонив його до сього головно Редліх, що по кількамісячній недузі виздоровів з рани, завданої йому в поєдинку, і перейшов жити до Ангаровича. Рана зробила його нездатним до військової служби, і він обняв на себе обов'язки гувернера Ангаровичевих дітей. І старий Гуртер, вийшовши зі шпиталю і оплакавши смерть Анелі, поселився у капітана і благословить його ім'я та пильнує його дітей, як ока в голові. Капітан швидко авансував. Діти оплакують іще свою маму, шанують її пам'ять, як святощі, а капітан, слухаючи їх жалібних спогадів про неї, тільки сльози ковтає та шепче:

— Бідна ваша мама! Бідна ваша мама! Покинула вас, не натішившися вами!

На Анелиній могилі нема ні хреста, ні плити з написом, тільки високий кипарис, огороджений залізними штахетами, знімається вгору рівно, мов свічка, в своїй густій вічній зелені — вірний образ замкненої в собі енергії і незламної рішучості.

Відень, у падолисті 1892 р.

———————

* Їду східним експресом. Пришлю наступну телеграму з Будапешта. Давид (нім).—Ред.

* Стій, полк! (нім.).-Ред.

* Назад! (нім.). —Ред.

* Не має значення! (нім.).—Ред.

*Фу, як погано! (франц.). — Ред.

* Ходім (франц.). — Ред.

* Пристойності (лат.). — Ред.

* Здоров (лат.). — Ред.

* Це така штучка (нім.). — Ред.

* З приводу, щодо (франц.). — Ред.

* Купив би село, та грошей нема (польськ.) — Ред.

* Стій! (нім.)-Ред.

* Ходім, діти! (франц.)

* Казуси, смішна плутанина (лат.). — Ред.

* Тільки не поспішати! (нім.)-Ред.

* Відчеканюючи (нім.) — Ред.

* Здоров! Як ся маєш? (нім.) — Ред.

* Казарма біля сінного торгу (нім.). — Ред.

* Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе (лат.). — Ред.

* Той, що йде на смерть, вас вітає (лат.). — Ред.

* Відпочиньте! (військова команда) (нім.). — Ред.

* Прощайте! (франц.) — Ред.

* Вогонь! (нім.) — Ред.

* Кров — це зовсім особлива рідина (нім.) — Ред.

* Ліворуч рівняйсь! (нім.) — Ред.

* Офіційно (лат.). — Ред.

* Пригинайсь (військова команда) (нім.). — Ред.

* Боже мій! (сербохорв.). — Ред.

* Де нема позивника, там нема й судді (нім.). — Ред.

* Наприклад (нім.). — Ред.

* На спомин (нім.). — Ред.